

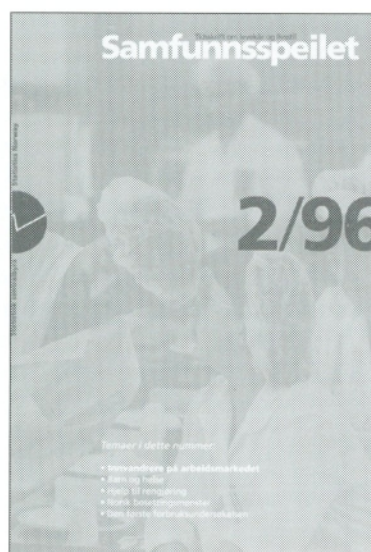
Samfunnsspeilet

Tidsskrift om levekår og livsstil

2/96

Temaer i dette nummer:

- **Innvandrere på arbeidsmarkedet**
- Barn og helse
- Hjelp til rengjøring
- Norsk bosettingsmønster
- Den første forbruksundersøkelsen

Innhold

Innvandrere i Norge: Høyt utdannet, men lite etter- spurt arbeidskraft? <i>Morten Kjelsrud</i>	2
Konsentrasjoner av innvandrere på arbeidsmarkedet <i>Jan Erik Sivertsen</i>	10
Helseulikhet i barns første leveår <i>Jon Erik Finnvoll og Rannveig Nordhagen</i>	17
Hjelp til rengjøring? <i>Ragni Hege Kitterød</i>	25
Kraftig befolkningsvekst i byene på 1990-tallet <i>Dag Juvkam</i>	35
Kaffe, Sukker og Lysolier <i>Espen Søbye</i>	40

Samfunnsspeilet
Nr. 2/1996 - 10. årgang

Redaksjon: Johan-Kristian Tønder (ansv. red.), Kirsti Huserbråten (red.), Tor Petter Bø, Jon Erik Finnvoll, Dag Juvkam, Ragni Hege Kitterød, Hilde Rudlang.

Redigering: Liv Hansen, Åshild Lønhøiden, Solfrid Michaelsen, Anne Skarateppen.

Design omslag/maler: Enzo Finger Design.

Trykk: Lobo Grafisk as. **Priser:** Pr. år kr 165,-. Enkeltnr. kr 50,-.

Internett: Utdrag fra Samfunnsspeilet publiseres elektronisk på Internett.

Web adresse: <http://www.ssb.no/www-open/nyheter/top.html>

ISSN 0801-7603. ISBN 82-537-4282-7.

Artikler i tidsskriftet kan ikke uten videre tas som uttrykk for Statistisk sentralbyrås oppfatning.

Ved bruk av stoff fra tidsskriftet, oppgi kilde: Samfunnsspeilet/Statistisk sentralbyrå.

Omslagsfoto: Mikael Jonsson/Mira/Samfoto.

Øvrige foto: S. 13: Per-Anders Rosenkvist/Samfoto. S. 32: Petter Thorsrud/Samfoto. S. 47: Samfoto.

Innvandrere i Norge:

Høyt utdannet, men lite etterspurt arbeidskraft?

2

Flere av innvandrerne har universitets- eller høgskoleutdanning enn norskfødte. Dette gjelder både for dem som er yrkesaktive og dem som er arbeidsøkere. Yrkesaktiviteten er imidlertid lavere og den registrerte arbeidsledigheten høyere blant innvandrerne, uavhengig av utdanningsnivå. Høyt utdannede ikke-vestlige arbeidstakere har 20 prosent lavere lønnsinntekt enn norskfødte, mens vestlige innvandrere har en lønnsinntekt på samme nivå.

Morten Kjelsrud

Hvilken utdanningskompetanse har innvandrerne som er bosatt i Norge og som er i arbeid eller søker arbeid? Hvordan tas de sysselsatte innvanderernes utdanningskompetanse i bruk i norsk arbeidsliv? Og hva er situasjonen sammenlignet med de norskfødte? Med utgangspunkt i ny arbeidsmarkedsstatistikk fra Statistisk sentralbyrå¹, forsøker vi her å gi noen svar på disse spørsmålene.

Med *innvandrere* menes personer som er født i utlandet og som har utenlandsfødte foreldre, altså førstegenerasjonsinnvandrere. De som ikke er førstegenerasjonsinnvandrere, defineres som *norskfødte*. Blant disse regnes, foruten de som er født i Norge, også personer med utenlandsk fødeland hvis minst én av foreldrene er født her i landet (herunder også adopterte).

Hoveddelen av artikkelen dreier seg om personer som er i arbeid, det vil

her si dem som er ansatt som arbeidstakere. Selvstendig næringsdrivende er ikke med i undersøkelsen. Først belyses arbeidstakernes utdanningsnivå, som er bestemt ut fra personenes høyeste fullførte utdanning. Deretter tar vi for oss alle som har fullført en utdanning, og undersøker hvor mange av disse som er i arbeid. Avslutningsvis ser vi på utdanningen til de arbeidssøkende, det vil si de som er registrert ved arbeidskontorene som helt arbeidsledige eller som deltakere på et arbeidsmarkedstiltak². Vi gjør bruk av opplysninger om blant annet landbakgrunn, bosettingstidspunkt og lønnsinntekt.

I mai 1995 var det 102 600 innvandrere i alderen 16-66 år bosatt i Norge. Deres andel av befolkningen var 3,7 prosent (tabell 1). Innvandrerne utgjorde 3,1 prosent av alle arbeidstakere og 8,1 prosent av de registrerte arbeidsledige.

Datagrunnlaget

Datamaterialet omfatter, der annet ikke er nevnt, personer i alderen 16-66 år som var bosatt i Norge i mai 1995. For innvandrerne gjelder tallene dem som har kommet til landet før 1989.

Datamaterialet er basert på koblinger av ulike registre. Arbeidstakerstatistikken bygger på tall fra *Arbeidstakerregisteret* pr. mai 1995, som Rikstrykdeverket og trygdekantorene er ansvarlig for. Med arbeidstaker menes enhver som arbeider i annens tjeneste for lønn og annen godtgjørelse. Statistikken omfatter ikke selvstendig næringsdrivende eller vernepliktige.

Opplysningene om lønn er hentet fra Skattedirektoratets *Lønns- og trekkoppgaverregister* for 1992 og gjelder hver persons samlede lønn i løpet av dette året. Lønnen er godtgjørelse for utført arbeid og omfatter både kontantlønn og naturlønn.

Arbeidsledighets- og tiltaksstatistikken bygger på data fra Arbeidsdirektoratet om helt arbeidsledige registrert ved arbeidskontorene og personer på arbeidsmarkedstiltak. Informasjonen om høyeste fullførte utdanning er hentet fra Statistisk sentralbyrås *utdanningsregister* med referansetidspunkt pr. 1. oktober året før referansetidspunktet for arbeidsmarkedsdataene. Opplysningene om landbakgrunn, kjønn, alder og første oppholdsdato i Norge er hentet fra Statistisk sentralbyrås system for befolkningsstatistikk.

Tabell 1: Antall innvandrere og innvandrernes andel av ulike grupper. 1995

	Antall	Prosent-andel
Befolkningen (16-66 år)	102 600	3,7
Arbeidstakere	54 300	3,1
Registrerte helt arbeidsledige	7 300	8,1
Personer på ordinære arbeidsmarkedstiltak	3 500	8,1

I undersøkelsen er bare innvandrerne som bosatte seg i landet før 1989 tatt med. Grunnen til dette er at vi mangler utdanningsopplysninger for svært mange av dem som har kommet hit senere. Undersøkelsen omfatter derfor ikke den forholdsvis store gruppen innvandrere som har bosatt seg her på 1990-tallet.

Hver tredje innvandrer i arbeid har høyere utdanning

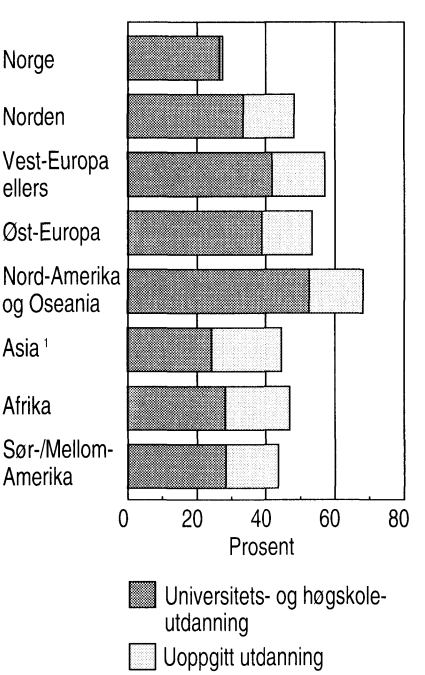
Utdanning er av betydning for personers tilknytning til arbeidsmarkedet. Ikke overraskende er andelen som har fullført en universitets- eller høgskoleutdanning (13 år eller lengre utdanning), minst blant dem som ikke er i arbeid. Dette gjelder både for norskfødte og innvandrere (tabell 2).

Tabell 2: Andelen universitets-/høgskoleutdannede etter tilknytning til arbeidsmarkedet og landbakgrunn. Prosent. 1995

	Norsk-fødte	Innvandrere
Arbeidstakere	27	33
Registrerte helt arbeidsledige	11	18
Personer på ordinære arbeidsmarkedstiltak	9	21
Personer utenfor arbeidsstyrken ¹	13	18

¹ Inkluderer her også selvstendig næringsdrivende og vernepliktige

Figur 1: Andelen arbeidstakere med høyere eller uoppgitt utdanning. Landbakgrunn. 1995

¹ Tyrkia medregnet

Kilde: Arbeidstakerregisteret tilkoblet andre registre (se tekststramme om datagrunnlaget)

En større andel av de yrkesaktive innvandrerne har fullført en universitets- eller høgskoleutdanning sammenlignet med norskfødte i arbeid. Blant innvandrere som var arbeidstakere i mai 1995, hadde 33 prosent fullført en slik utdanning mens dette gjaldt 27 prosent av de norskfødte arbeidstakerne.

Nesten 10 prosent av de yrkesaktive innvandrerne har fullført en høyere universitets- og høgskoleutdanning. Med dette menes utdanning minst på hovedfagsnivå (17 år eller lengre utdanning). Blant de norskfødte er den tilsvarende andelen det halve, 5 prosent. Forskjellen mellom norskfødte og innvandrere er mindre blant yrkesaktive med lavere universitets- og høgskoleutdanning (13-16 års utdan-

ning). Om lag 24 prosent av innvandrerne og 22 prosent av de norskfødte er utdannet på dette nivået.

Andelen hovedfagsutdannede lavest blant norskfødte

Av innvandrerne er det kun arbeidstakerne fra Asia som har en mindre andel universitets- og høgskoleutdannede enn de norskfødte (figur 1). Flere av asiatene (6 prosent) har imidlertid fullført en høyere universitets- eller høgskoleutdanning, det vil si minst på hovedfagsnivå, enn de norskfødte (5 prosent). De andre innvandrergruppene har også en større andel med så høy utdanning.

Blant arbeidstakerne er det dem fra Nord-Amerika og Oseania som er høyest utdannet. Om lag 33 prosent har en lavere universitets- og høgskoleutdanning mens 20 prosent er utdannet på høyeste nivå.

Innvandrerne utdanningsnivå høyere enn det som er registrert?

Vi mangler opplysninger om høyeste fullførte utdanning for forholdsvis mange av innvandrerne. Dette gjelder for alle innvandrergrupper. Andelen uoppgitt varierer fra 15 prosent blant de europeiske og amerikanske arbeidstakerne til 20 prosent for asiatene (figur 1). Når vi ser vi på hvert enkelt land, finner vi enda større variasjoner.

Det at vi mangler utdanningsopplysninger for så mange innvandrere, gjør at vi ikke kan si med sikkerhet hvor stor andel som har fullført grunnskole³, videregående skole eller universitet og høgskole. Vi kan imidlertid si forholdsvis sikkert at andelen universitets- og høgskoleutdannede er større blant de yrkesaktive innvandrerne enn blant norskfødte i arbeid. Hvorfor er det slik? Som en illustrasjon kan vi ta utgangspunkt i arbeidstakerne fra Øst-Europa. For

15 prosent av disse mangler vi utdanningsopplysninger mens tilsvarende andel blant norskfødte arbeidstakere er 1 prosent. Til tross for dette har de østeuropeiske arbeidstakerne en klart større andel som er registrert med en fullført universitets- eller høgskoleutdanning. I slike tilfeller kan vi snakke om noe tilnærmet minimumsforskjeller mellom gruppenes andeler med høyt utdannede, trolig er forskjellen enda større i østeuropeernes favør.

Mange innvandrerkvinner er universitets- og høgskoleutdannet

Det er en mindre andel kvinner blant innvandrerne enn blant de norskfødte, men samtidig en større andel høyt utdannede. Kvinneandelen blant de yrkesaktive innvandrerne er 44 prosent mens 48 prosent av de norskfødte arbeidstakerne er kvinner. Blant de norskfødte arbeidstakerne er om lag like mange av mennene og kvinnene høyt utdannet (henholdsvis 26 og 27 prosent). Til sammenligning er 29 prosent av innvandermennene og hele 38 prosent av innvandrerkvinnene høyt utdannet. Bare mannlige arbeidstakere fra Asia og kvinnelige arbeidstakere fra Afrika har lavere andeler høyt utdannede enn de norskfødte.

Bare arbeidsinnvandrere som er høyt utdannet?

Når vi ser nærmere på enkeltland⁴ kommer det fram store forskjeller i utdanningsnivå både mellom arbeidstakerne fra ulike vestlige land og ikke-vestlige land (tabell 3). Vestlige innvandrere definerer vi her som personer fra Norden, Vest- og Sør-Europa, Nord-Amerika og Oseania, mens ikke-vestlige innvandrere er personer fra Øst-Europa, Asia, Afrika, Sør- og Mellom-Amerika.

Forskjeller i viktigste innvandringsgrunn kan bidra til å forklare variasjonene i ulike landgruppers utdan-

Tabell 3: Andel av arbeidstakerne som er høyt utdannet¹ og andel av de høyt utdannede som er i arbeid, etter landbakgrunn. 1995

Andel av arbeids- takerne som er høyt utdannet (arbeidstaker- prosent)	Andel høyt utdannede som er i arbeid					
	80 og over	70-79	60-69	50-59	40-49	Mindre enn 40
60 og over		Romania				
50-59		Belgia	Frankrike	Sovjetunio- nen (tidl.)		
		Nederland	Polen	Nigeria		
		Tsjekkoslo- vakia (tidl.)		Bangladesh		
			USA			
40- 49		Irland	Sveits		Iran	Irak
		Argentina	Tyskland			
		Australia	Sør-Afrika			
			Filippinene			
			Israel			
			Canada			
30-39	Sverige	Finland	Uganda		Ghana	
		Island	India		Japan	
		Hellas	Kina			
		Storbritannia	Brasil			
		Ungarn				
		Østerrike				
20-29		Norge	Færøyene	Algerie		Somalia
		Italia	Spania	Etiopia		
		Danmark		Libanon		
				Chile		
Mindre enn 20		Portugal	Jugoslavia (tidl.)	Gambia	Pakistan	Tunisia
			Sri Lanka	Marokko		
			Vietnam	Hongkong		
				Thailand		
				Tyrkia		

¹ Fullført utdanning på universitets- og høgskolenivå

ningsnivå. I utgangspunktet vil det være en grunnleggende ulikhet mellom flyktninger og andre innvandrere ved at flyktningenes viktigste grunn for å komme til Norge er at de ikke lenger kan oppholde seg i sitt eget land. Deres primære formål med å flytte hit er altså ikke det å få seg arbeid. Dette kan i seg selv forklare at en del flyktninger ikke har en utdanning som er tilpasset det norske arbeidsmarkedets kompetansekrav. På den annen side er det mulig at

personer med høyere utdanning lettere kommer i konflikt med myndighetene i autoritære regimer og av den grunn blir nødt til å flykte fra landet. Dette kan bidra til å forklare den store andelen høyt utdannede blant arbeidstakerne fra flere tidligere øst-blokkland og fra land som Iran, Irak og Sør-Afrika.

Andre typiske flyktninggrupper, derimot, har forholdsvis få arbeidstakere med høyere utdanning. Dette gjelder

for eksempel dem fra Vietnam og Sri Lanka.

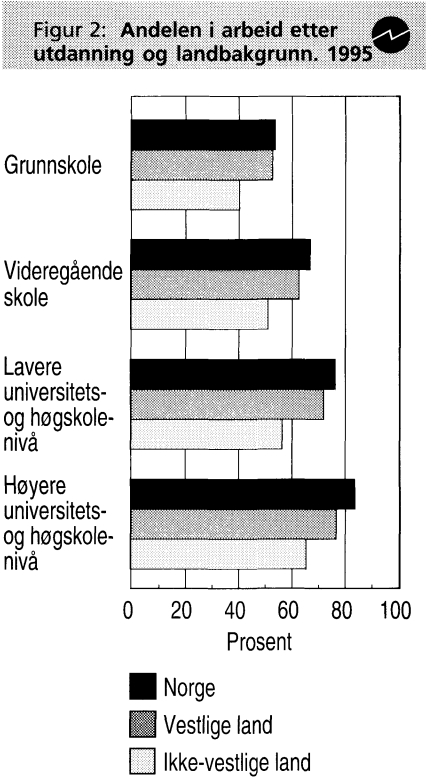
Høy utdanning gir utlendinger muligheter for spesialistarbeid i Norge. Det kan også tenkes at personer med høyere utdanning har lettere for å flytte på seg enn andre. Kanskje innledes parforhold over landegrensene på grunn av dette, slik at vi får en del "kjærlighetsmigranter" (Vassenden 1990). Til en viss grad er nok dette tilfellet for gruppen av arbeidstakere fra vestlige land som USA og Frankrike. Disse kommer til landet hovedsakelig for å arbeide eller av familiegrunner. På den annen side er en god del av arbeidstakerne fra land som Pakistan, Tyrkia og Marokko arbeidsinnvandrere eller familiegjennforente til disse, men har en lav andel høyt utdannede.

Lavere yrkesaktivitet blant innvandrere uansett utdanningsnivå

Ikke bare utdanningsnivået, men også yrkesaktiviteten varierer med personenes landbakgrunn. For å belyse dette, sammenlignes ulike landgruppers arbeidstakerprosjenter, det vil si hvor stor andel personer med en gitt utdanning som er i arbeid.

En klart mindre andel av innvandrerne er i arbeid sammenlignet med de norskfødte. I mai 1995 hadde 62 prosent av de norskfødte og 53 prosent av innvandrerne mellom 16 og 66 år en jobb. Yrkesaktiviteten øker med økende utdanningsnivå, både for norskfødte og innvandrere (figur 2). I forhold til de norskfødte er det imidlertid innvandrerne med den laveste utdanningen som kommer best ut når det gjelder andelen som er i arbeid.

De vestlige innvandrerne har høyere yrkesaktivitet enn de fra ikke-vestlige land. Dette gjelder uansett utdanningsnivå, også når vi tar hensyn til forskjeller i alderssammensetningen.

Kilde: Arbeidstakerregisteret tilkoblet andre registre (se tekststramme om datagrunnlaget)

Samtidig er yrkesfrekvensen lavere blant vestlige innvandrere samlet sett enn blant norskfødte. Det er imidlertid klare forskjeller mellom landgrupper og etter kjønn. Blant mennene skiller afrikanerne seg ut med lavest andel i arbeid på alle utdanningsnivåer. Vesteuropeerne har høyest yrkesaktivitet blant mannlige arbeidstakere. Kvinnene fra Norden markerer seg også med høy yrkesaktivitet. De har som eneste gruppe blant innvandrerkvinnene er større andel i arbeid enn norskfødte kvinner. Dette gjelder for alle utdanningsnivåer unntatt det aller høyeste, det vil si utdanning på hovedfagsnivå eller høyere. Det at så mange av de nordiske innvandrerkvinnene er i arbeid, reflekterer den høye yrkesaktiviteten blant kvinner i Norden (Ellingsæter 1993). En annen årsak til høy yrkesaktivitet

blant nordiske innvandrere, er at det innenfor Norden har vært et felles arbeidsmarked siden 1954.

En større andel av dem fra Vest-Europa er i arbeid sammenlignet med nordamerikanerne. Nordamerikanernes yrkesfrekvens er på nivå med ikke-vestlige innvandrere når vi ser på dem med lavest utdanning (grunnskole eller videregående skole). Blant de høyt utdannede har de fra Nord-Amerika en andel i arbeid som er mer på linje med andre vestlige land. Østeuropeerne har høyere yrkesaktivitet enn de andre ikke-vestlige landene, om lag på samme nivå som dem fra Nord-Amerika.

Det er også klare forskjeller i yrkesaktiviteten mellom enkeltland fra samme geografiske område (tabell 3). Blant universitets- og høyskoleutdannede fra vestlige land er det de svenske innvandrerne som utmerker seg med flest personer i arbeid (80 prosent). Spanjolene har lavest yrkesaktivitet (65 prosent) av de vestlige innvandrerne. Yrkesaktiviteten varierer mer blant høyt utdannede fra ulike ikke-vestlige land. Innvandrerne fra typiske flyktningland som Sri Lanka og Vietnam har forholdsvis mange i arbeid (henholdsvis 68 og 61 prosent). I kontrast til dette er forholdsvis få av de høyt utdannede fra land som Somalia og Irak i arbeid (henholdsvis 30 og 36 prosent).

Yrkesdeltakelsen varierer med bosettingstidspunkt

Botid i Norge har betydning for innvandrernes tilknytning til arbeidsmarkedet. Dette henger sammen med at innvandrere gradvis integreres i samfunnet. Tendensen til at sysselsettingsnivået for en innvandrergruppe øker med antall år bosatt i Norge, er tydeligst for de første årene etter bosetting i landet (Sivertsen 1995). Men innvandrernes muligheter påvirkes også av situasjonen på arbeids-

markedet i det tidsrommet de bosatte seg her (Blom 1996). Med dette tenkes det særlig på at de økonomiske konjunkturer varierer over tid. I noen perioder er det lett å få jobb, i andre perioder vanskelig.

Yrkesaktiviteten er, uavhengig av bosettingsår, høyere for vestlige innvandrere enn for dem fra ikke-vestlige land - men lavere enn for norskfødte. Kun blant de grunnskoleutdannede har vestlige innvandrere høyere yrkesaktivitet enn norskfødte. Dette gjelder imidlertid bare dem som kom til landet på 1970-tallet.

For ikke-vestlige innvandrere er det et gjennomgående trekk at andelen i arbeid er minst blant de sist ankomne, det vil si de som kom i perioden 1985-1988 (figur 3). En viktig årsak til dette er trolig at det ankom forholdsvis mange flere flyktninger enn arbeidsinnvandrere fra ikke-vestlige land i årene 1985-1988 enn i tidligere år. Flyktninger har som tidligere

nevnt, større problemer med å få innpass på arbeidsmarkedet enn andre innvandrere. Blant vestlige innvandrere er det bare for de høyt utdannede at andelen i arbeid er minst for de sist ankomne. Dette kan indikere at botid i Norge har større betydning for de ikke-vestlige innvandrerne når det gjelder tilknytningen til arbeidsmarkedet.

Høy utdanning lønner seg mindre for innvandrere enn for norskfødte

De fleste innvandrergupper har altså lavere yrkesaktivitet enn norskfødte. Men hvilken "uttelling" får de som faktisk er i arbeid for sin utdanning? Ved å sammenligne arbeidstakernes lønn kan vi få en indikasjon på dette.

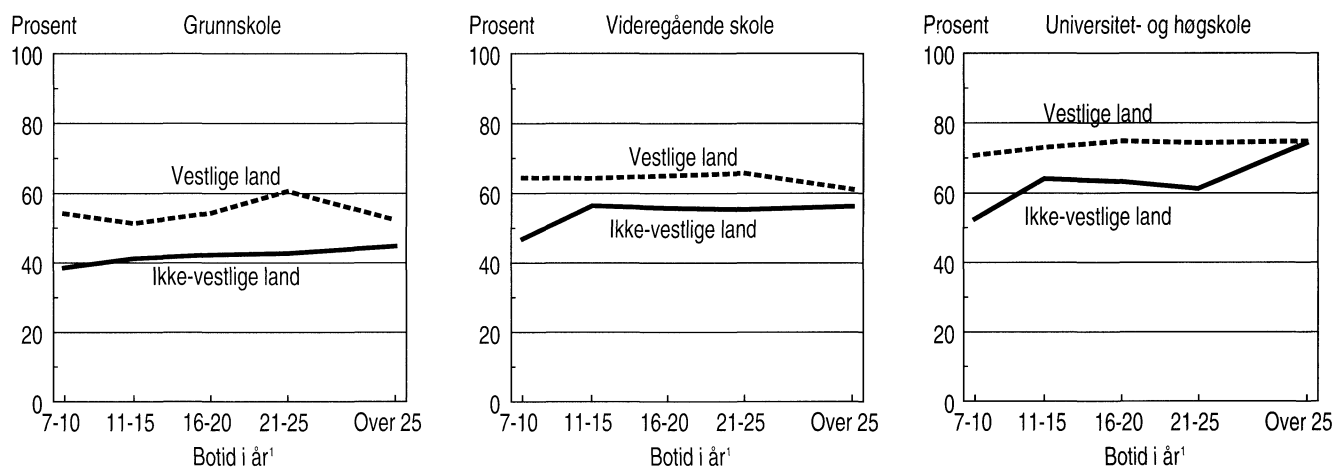
Ikke overraskende, øker den årlige gjennomsnittlige lønnsinntekten med økende utdanningsnivå (Album 1989; Statistisk sentralbyrå 1992). Dette gjelder både for norskfødte og innvandrere. Lønnsinntekten varierer

en god del mellom ulike grupper av innvandrere. I mai 1992 var lønnsinntekten for vestlige arbeidstakere i gjennomsnitt 10 prosent høyere enn for norskfødte arbeidstakere. De ikke-vestlige arbeidstakerne tjente til sammenligning 15 prosent mindre enn de norskfødte. Tilsvarende forskjeller mellom vestlige og ikke-vestlige innvandrere er tidligere påvist for familiers samlede lønnsinntekt (Kirkeberg 1995).

Ingen innvandrergupper tjener mer enn norskfødte blant dem som har høyeste universitets- og høyskoleutdanning (hovedfag eller høyere). Blant dem med utdanning under hovedfagsnivå har de vestlige arbeidstakerne høyere lønnsinntekt enn de norskfødte (figur 4).

Når vi sammenligner med norskfødte, er det blant de lavest utdannede at ikke-vestlige arbeidstakere kommer best ut lønsmessig. Her er lønnsinntekten 13 prosent lavere enn

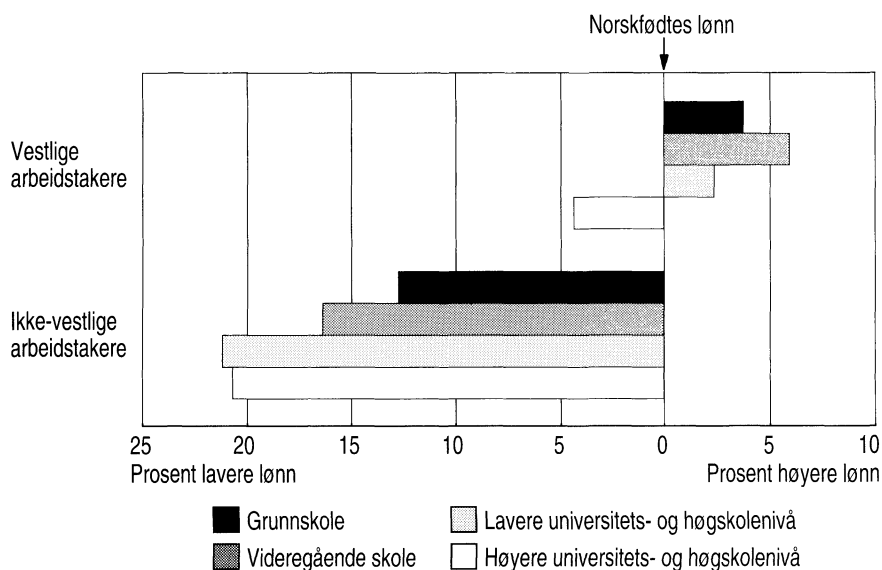
Figur 3: Andelen i arbeid etter utdanning, landbakgrunn og botid i Norge. 1995

¹ Botid 7-10 år tilsvarer bosettingsår 1985-1988, 11-15 år = 1980-1984, 16-20 år = 1975-1979, 21-25 år = 1970-1974, over 25 år = før 1970

Kilde: Arbeidstakerregisteret tilkoblet andre registre (se tekstramme om datagrunnlaget)

Figur 4: Innvandreres årlige lønnsinntekt i forhold til norskfødtes, etter utdanning. 1992

Kilde: Arbeidstakerregisteret tilkoblet andre registre (se tekstramme om datagrunnlaget)

for de norskfødte. Lønnsinntekten for høyt utdannede fra Asia, Afrika og Latin-Amerika er rundt 20 prosent mindre enn for norskfødte med slik utdanning. De fra Øst-Europa kommer bedre ut lønnsmessig enn andre ikke-vestlige arbeidstakere.

Det er flere grunner til at lønnsinntekten varierer etter landbakgrunn. De vestlige arbeidstakerne har for eksempel en større andel menn og en større andel i aldersgruppa 40-54 år enn de ikke-vestlige arbeidstakerne. Dermed er arbeidstakerne fra vestlige land sterkere representert i grupper med forholdsvis høy lønnsinntekt. En annen forklaring er at innvandrerne fordeler seg ulikt etter næring og yrke. Flere av de vestlige arbeidstakerne jobber for eksempel innen høyt-lønnsnæringer som finansiell tjenesteyting og oljeutvinning, mens de ikke-vestlige innvandrere i større grad arbeider i lavlønnsnæringer som renovasjon og rengjøring, hotell- og

restaurantdrift. Vi vet lite om hvilke yrker innvandrerne har. Det er derfor ikke mulig å si sikkert i hvilken grad innvandrerne har jobber som er relevante i forhold til deres utdanning. Tall fra Folke- og bolig telling 1990 kan imidlertid gi en pekepinn (Statistisk sentralbryå 1992). Disse viser at klart flest av de ikke-vestlige innvandrerne har en jobb med mindre krav til kompetanse enn det utdanningen tilsier. Blant dem med universitets- og høgskoleutdanning har hver andre yrkesaktive fra ikke-vestlige land en jobb som normalt krever lavere utdanning. Til sammenligning gjelder dette mellom hver fjerde og femte norskfødte og vestlige arbeidstaker.

Lønnen øker med botiden for ikke-vestlige innvandrere

Innvandrerne lønnsinntekt varierer med tidspunktet de bosatte seg her i landet. Ser vi på dem med universitets- og høgskoleutdanning, finner vi store forskjeller mellom vestlige og

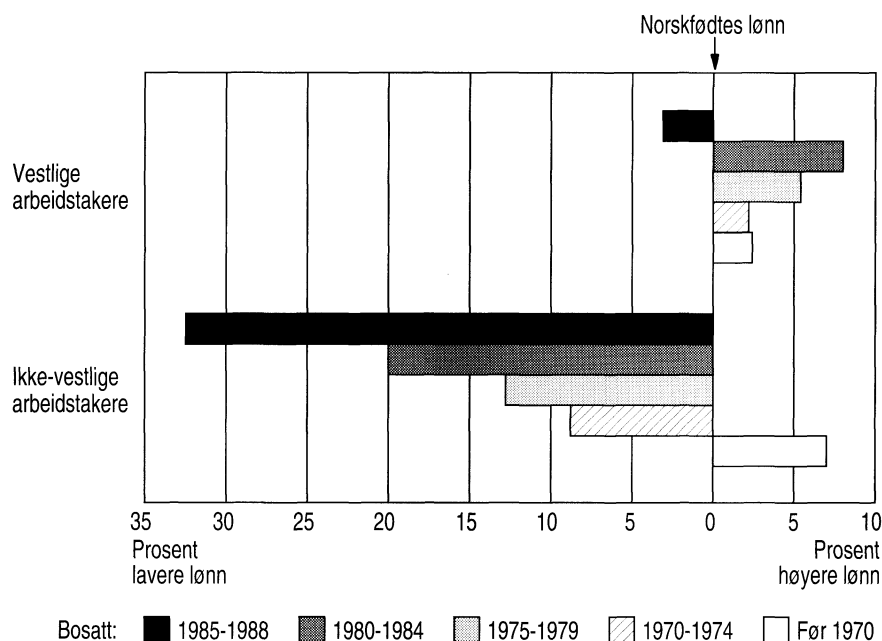
ikke-vestlige innvandrere (figur 5). I forhold til norskfødte, øker ikke lønnsinntekten for vestlige arbeidstakere med økt botid i landet. De som kom i perioden 1985-1988 tjener riktignok mindre enn de som kom tidligere. Men det er ikke slik at lønnsinntekten øker med økende botid for dem som kom før 1985.

For ikke-vestlige innvandrere er lønnsinntekten høyere jo lengre tid de har bodd i Norge. I forhold til de norskfødte, blir lønnsforskjellen mindre jo lenger de har vært bosatt her. Dette gjelder for alle utdanningsnivå og kan tyde på at ikke-vestlige innvandrere gradvis får bedre betalte jobber etter som tiden går. Kanskje henger dette sammen med at ikke-vestlige innvandrere i større grad enn andre innvandrere får "nullstilt" sin medbragte ansiennitet og yrkeserfaring når de kommer til Norge? Det kan være flere andre grunner til forskjellene i lønnsinntekt mellom innvandrergrupper, etter bosettingsår. Blant annet kan landgruppenes sammensetning ved innvandringstidspunktet ha betydning. Dette gjelder for eksempel gruppenes kjønns- og aldersfordeling. En annen forklaring kan være at innvandrerne har gått inn i ulike typer jobber og næringer i forskjellige perioder.

18 prosent av de arbeidsledige innvandrerne er høyt utdannet

I mai 1995 var det registrert 7 300 helt arbeidsledige innvandrere i Norge. Samtidig deltok 3 500 innvandrere på et ordinært arbeidsmarkedstiltak. Disse utgjorde 8 prosent av alle arbeidsledige og av alle på tiltak. En større andel innvandrere enn norskfødte er registrert som arbeidsledige og på arbeidsmarkedstiltak, uansett utdanningsnivå. Personene fra Afrika, Asia og Sør- og Mellom-Amerika skiller seg ut med en høyere arbeidsledighets- og tiltaksandel enn andre innvandrergrupper. Innvandrerne fra

Figur 5: Høyt utdannede innvandreres årlige lønnsinntekt i forhold til høyt utdannede norskfødtes årlige lønnsinntekt, etter bosettingsår. 1992

Kilde: Arbeidstakerregisteret tilkoblet andre registre (se tekststramme om datagrunnlaget)

Norden, Vest-Europa ellers og Nord-Amerika og Oseania har ledighets- og tiltaksprosenten på om lag det samme nivået som norskfødte.

Til tross for manglende utdanningsopplysninger for relativt mange, finner vi at en større andel innvandrere enn norskfødte har universitets- og høyskoleutdanning blant de registrerte arbeidsledige og blant de på tiltak. Av de registrerte arbeidsledige innvandrerne har 18 prosent en høyere utdanning mens tilsvarende andel for de arbeidsledige norskfødte er 11 prosent. Blant deltakerne på ordinære arbeidsmarkedstiltak er forskjellen større mellom innvandrerne og norskfødte. Mens 21 prosent av innvandrerne på tiltak har en høyere utdanning, gjelder dette bare 9 prosent av de norskfødte.

Vet arbeidsgiverne for lite om innvandrerne?

Innvandrerne har altså lavere yrkesaktivitet og høyere arbeidsledighet enn de norskfødte. Dette gjelder både for høyt og lavt utdannede. Vestlige innvandrere har en lønnsinntekt som er om lag på samme nivå som for norskfødte, mens de ikke-vestlige innvandrerne har en lønn som er til dels betydelig lavere. I tillegg finner vi en del klare forskjeller i yrkesaktivitet og lønnsinntekt mellom ulike landgrupper. Det finnes mange forklaringer på dette, foruten det som allerede er nevnt.

Innvandrerne har ulike tilpasningsproblemer i forhold til det norske arbeidsmarkedet avhengig av språkferdigheter, kulturell bakgrunn og sosiale nettverk. Det vi kan kalle uformell kompetanse er vanskeligere å måle

enn formell kompetanse som utdanning. Den uformelle kompetansen erverves gjennom ulike uformelle kanaler og gjelder for eksempel kunnskap om landets kultur, herunder kjennskap til norsk arbeidsliv (Rogstad 1995). Det kan i tillegg tenkes at forskjeller i yrkeserfaring har betydning. Dette vet vi lite om. Vi mangler kunnskap om innvandrernes arbeidspraksis henholdsvis fra hjemlandet og i Norge.

Diskriminerende holdninger, usikkerhet og manglende informasjon om innvandrernes kompetanse kan også virke inn på rekrutteringen til arbeidslivet (Kommunal- og arbeidsdepartementet 1993). En kommentar av Svein Hatlem, NHO-direktør i Hordaland, kan illustrere noe av dette: "Vi har ikke noe inntrykk av at våre medlemmer bevisst går inn for å utelukke innvandrere som søker jobb, men holdninger må bearbejdes over tid. For bare få år siden var det kvinner som ble diskriminert på arbeidsmarkedet, så det går vel en stund før arbeidsgiverne vurderer utlendinger på lik linje med nordmenn. I tillegg må mange arbeidsgivere kreve gode norskkunnskaper for at sikkerhetstiltak og kvalitetssikring skal fungere" (Utlendingsdirektoratet 1995).

En annen faktor som har betydning når tallene for yrkesaktivitet etter utdanning skal vurderes er selve utdanningsopplysningene. Det er flere mulige typer feil og mangler ved opplysningene om høyeste fullførte utdanning i Statistisk sentralbyrås utdanningsregister. Det vi vet om innvandrerne ut fra registeret er utdanningsnivå, samt fagfelt for en god del. Men for relativt mange mangler vi utdanningsopplysninger overhodet.

I tillegg vet vi ikke om de opplysningene vi har om utdanning fullført i utlandet er korrekte fordi opplysningene i hovedsak er fra spørreunder-

Forbehold ved dataene

Størrelsen på den årlige lønnsinntekten vil variere med antall timer man arbeider. Vi har valgt å holde personer med ukentlig arbeidstid på under 30 timer og med lønnsinntekt mindre enn kr 50 000 i året utenfor undersøkelsen. På den måten håper vi å redusere effekter av eventuelle forskjeller i arbeidstid mellom gruppene vi sammenligner. Det kan likevel fortsatt være at det er systematiske forskjeller i arbeidstid mellom grupper som kan forklare noe av ulikhetene i årslønn. Vi mener likevel at hovedresultatene gir forholdsvis klare indikasjoner på at det er forskjeller innvandrergupper imellom og mellom innvandrere og norskfødte. Dette gjelder også selv om datamaterialet er noe gammelt, fra 1992.

søkelser der innvandrerne selv har oppgitt sin høyeste fullførte utdanning. I motsetning til dette, er det utdanningsinstitusjonene som rapporterer til Statistisk sentralbyrå om hver persons fullførte utdanning i Norge. Dette gjør disse opplysningene langt mer objektive og pålitelige.

Vi vet heller ikke om opplysningene om utdanning tatt i utlandet er mulig å dokumentere, om utdanningen er relevant for norske forhold eller av en kvalitet som er sammenlignbar med utdanninger tatt i Norge. Det siste punktet berører både spørsmålet om kvaliteten på utdanningsinstitusjonen der utdanningen er fullført, utdanningens faktiske innhold samt studentenes faktiske studieresultater. Hvis dette er systematisk forskjellig for dem som har fullført en gitt utdanning henholdsvis i Norge og i utlandet, kan det bidra til å forklare hvorfor innvandrere og norskfødte har en ulik tilpasning og utvikling på arbeidsmarkedet.

1. Artikkelen bygger på en foreløpig rapport som er utarbeidet av Ståle Drevdal og Morten Kjelsrud. Rapporten er kalt "Bruk av innvandreres kompetanse", og er finansiert av Kommunal- og arbeidsdepartementet som fikk den levert i januar 1996.

2. Med arbeidsmarkedstiltak menes her ordinære arbeidsmarkedstiltak. Attføringstiltak er ikke medregnet.

3. I vårt tallmateriale er de som har ett år på videregående skole som høyeste fullførte utdanning medregnet i gruppa av grunnskoleutdannede.

4. Ved sammenligning av utdanningsdata etter landbakgrunn har vi kun sett på de landene som har minst 100 arbeidstakere i Norge.

Litteratur

Album, Dag (1989): "Individ, arbeid og inntekt. En fordelingsanalyse", *Sosiale og økonomiske studier* 72, Statistisk sentralbyrå.

Blom, Svein (1996): *Inn i samfunnet? Flyktningkull i arbeid, utdanning og på sosialhjelp*, Rapporter 96/5, Statistisk sentralbyrå.

Ellingsæter, A. L. (1993): "Changing roles: Trends in women's employment and gender equality". I E. J. Hansen mfl. (red): *Welfare trends in Scandinavian countries*. London: M. E. Sharpe.

Kirkeberg, Mads Ivar (1995): "Innvandrere og inntekt - fra hjelp til selvhjelp?", *Samfunnsspeilet* 2/95, Statistisk sentralbyrå.

Kommunal- og arbeidsdepartementet (1993): *Handlingsplan for bedre bruk av innvandrernes kompetanse*.

Rogstad, Jon (1995): *Innvandrere med lav kompetanse - hvem er de og hvilke problemer har de?* Rapport 95:10, Institutt for samfunnsforskning, Oslo.

Sivertsen, Jan Erik (1995): "Høy arbeidsledighet blant innvandrere", *Samfunnsspeilet* 2/95, Statistisk sentralbyrå.

Statistisk sentralbyrå (1992): *Statistikk som belyser innvandrernes kompetanse*. Data fra Folke- og bolig telling 1990. Upublisert rapport. Statistisk sentralbyrå.

Statistisk sentralbyrå (1995): *Ukens statistikk* nr. 10, 1995.

Utlendingsdirektoratet (1995): "Innvandrere taper kampen om jobbene". *Mosaikk* nr. 3 1995.

Vassenden, Elisabetta (1990): "Innvandrere: Hvor mye utdanning har de?", *Samfunnsspeilet* 2/90, Statistisk sentralbyrå.

Morten Kjelsrud er førstekonsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for arbeidsmarkedsstatistikk.

Konsentrasjoner av innvandrere på arbeidsmarkedet

10

Mer enn hver tiende yrkesaktive innvandrere jobber i en bedrift hvor halvparten eller mer av arbeidsstokken består av utlendinger. Dette gjelder særlig asiatiske innvandrere. Innvandrere med kort botid i Norge er i sterkere grad ansatt i slike bedrifter enn de som har bodd her i lang tid. Dessuten er nyankomne innvandrere de første årene sterkt konsentrert innenfor enkelte bransjer, f.eks. rengjøringsvirksomhet, men med tiden sprer de seg på flere næringer.

Jan Erik Sivertsen

Vi skal her presentere noen av resultatene fra prosjektet "Konsentrasjon av innvandrere innenfor bedrifter" som ble utført på oppdrag av Kommunal- og arbeidsdepartementet i 1995. Fra den løpende sysselsettingsstatistikken vet vi at innvandrerne er overrepresentert i visse næringer. Vi skal nå gå et skritt lenger og undersøke i hvilken grad innvandrerne som er sysselsatt også "klumper" seg sammen innenfor enkelte bedrifter eller om de er spredt jevnt utover. Problemstillingen er nært beslektet med diskusjonen om "gettoisering" av innvandrere i bomiljøene. Her belyses samme fenomen, men da med utgangspunkt i arbeidslivet.

Bedriften er en interessant enhet fordi den utgjør rammen for det sosiale miljø arbeidet utføres innenfor. For innvandrerne vil arbeidet kunne være svært viktig for den uformelle læring av bl.a. norsk språk og omgangstone. Videre vil arbeidssituasjonen være et sted hvor norskfødte og innvandrere møtes. Slike positive effekter av arbeidsmiljøet reduseres om innvandrere arbeider i bedrifter hvor en stor andel av arbeidsstokken er innvandrere. I den grad bomiljø og fritidsaktiviteter innebærer liten omgang mellom norskfødte og innvandrergrupper, blir verdien av kontakten i arbeidslivet desto viktigere. Høye konsentrasjoner av innvandrere innenfor enkelte bedrifter vil trolig ha en del negative konsekvenser for den enkeltes ferdigheter i norsk og deres kunnskap om norsk kultur og tenkemåte. Det er også nærliggende å anta at innvandrere som er i et arbeid hvor de benytter mye norsk, har en bedre forutsetning for å klare seg videre i det norske samfunnet enn dem som har en jobb hvor de kun benytter sitt eget morsmål.

Nå vil det også kunne være positive sider ved å ha noen bedrifter med mange innvandrere. Innvandrere som

ikke ville fått innpass i en ordinær bedrift pga. dårlige språkferdigheter, dårlig dokumentert kompetanse, diskriminering e.l. kan her få jobb. Dette bidrar til økonomisk selvstendighet og økt selvfølelse hos den enkelte. Yrkesinntekt som viktigste kilde til livsopphold kan dessuten være viktig for hvordan innvandrerne blir akseptert i det norske samfunnet.

Utgjør innvandrerne arbeidsmarkedets B-lag?

I arbeidslivsforskningen diskuterer man ofte teorien om et delt arbeidsmarked (arbeidsmarkedssegmentering). I sin enkleste form opererer man med to segmenter, eller lag; *et primært og et sekundært segment* (Doeringer og Piore 1979). I primærsegmentet er det relativt høy avlønning, godt arbeidsmiljø og trygge arbeidsplasser. Sekundærsegmentet er kjennetegnet av lave lønninger, ensformig og tungt arbeid, og dårlige muligheter til å gjøre karriere. Videre er det et viktig trekk i teorien at mobilitet mellom segmentene er nesten umulig. Enkelte hevder også at det går an å dele arbeidsstyrken opp i et *A-lag* og et *B-lag* (Hanisch mfl. 1980). B-laget er de som vanligvis har de dårligste jobbene, og som står i størst fare for å bli oppsagt ved bedriftsinnskrenkninger eller utstøtt av arbeidslivet på annen måte.

Innenfor norsk innvandrerforskning hevder bl.a. Berit Berg (1992) mfl. at innvandrere og flyktninger i stor grad er å finne innenfor jobber som kjennetegnes ved at de er dårlig betalte, ustabile og krever lite eller ingen utdanning. Innvandrerne tilhører altså arbeidsmarkedets B-lag. Det ser dessuten ut til at innvandrerens tilknytning til arbeidsmarkedet er mer konjunkturavhengig enn de norskfødtes. Dette kommer til uttrykk ved at innvandrerens yrkesdeltakelse øker sterkere enn i befolkningen generelt ved et oppsving i økonomien, og at den

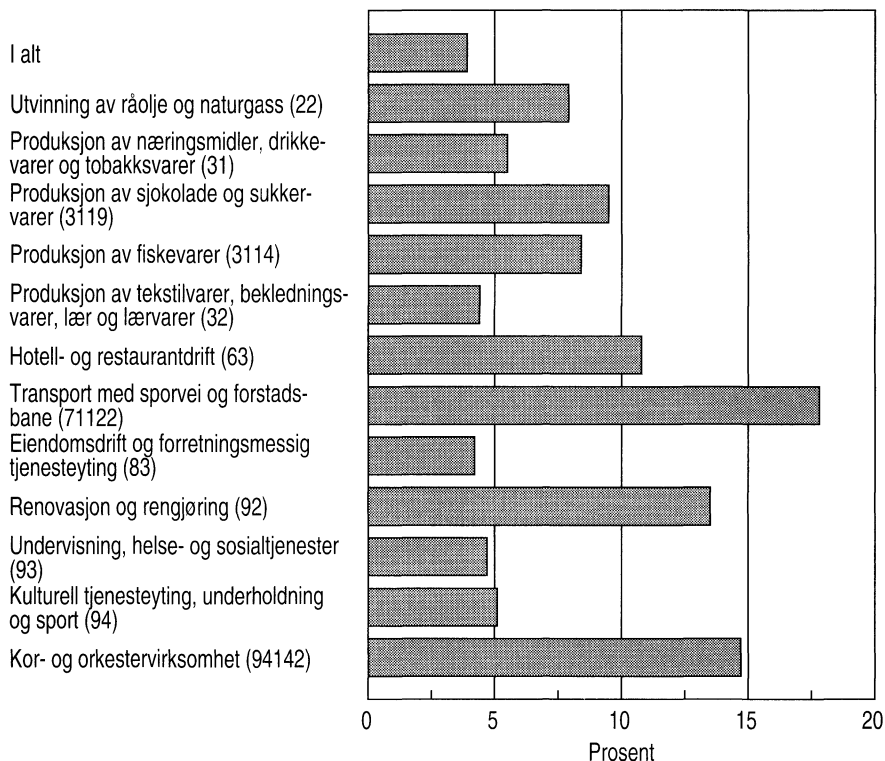
reduseres sterkere ved nedgangstider.

Vi vil først se på hvordan innvandrerne fordeler seg på næring. Deretter tar vi utgangspunkt i hvordan innvandrerne fordeler seg innenfor småbedrifter, mellomstore og store bedrifter. Til slutt går vi ned på bedriftsnivå for å se om innvandrerne er overrepresentert innenfor enkelte bedrifter. Siden en tredel av innvandrerne i Norge er bosatt i Oslo, vil vi konsentrere en del av oppmerksomheten om hovedstaden. Vi vil også fokusere mest på innvandrerne fra den tredje verden (Asia, Afrika, Mellom- og Sør-Amerika og Tyrkia), ettersom denne gruppen er spesielt utsatt på det norske arbeidsmarkedet.

Rengjøring, oljeutvinning og hotell- og restaurantdrift

Innvandrere har lavere yrkesdeltakelse og høyere registrert arbeidsledighet enn norskfødte. Dette gjelder særlig for innvandrere fra Øst-Europa og den tredje verden. Innvandrere fra vestlige land har derimot en tilknytning til arbeidsmarkedet omtrent som norskfødte, eller til og med noe bedre. Sysselsatte innvandrere fordeler seg dessuten ganske forskjellig etter næring sammenlignet med norskfødte arbeidstakere. Generelt kan man si at mange av arbeidstakerne fra den tredje verden og Øst-Europa er overrepresentert i arbeidsintensive næringer som vanligvis sysselsetter mange ufaglærte. Vestlige innvandrere er derimot overrepresentert innen næringer som i stor grad krever spesialisert arbeidskraft. Med utgangspunkt i en grov næringsfordeling viser det seg at innvandrerne fra den tredje verden og Øst-Europa er sterkt overrepresentert innenfor rengjøring og hotell- og restaurantdrift. Innvandrere fra vestlige land er overrepresentert innenfor oljesektoren og forretningsmessig tjenesteyting.

Figur 1: Arbeidstakere som er innvandrere i prosent av alle arbeidstakere. Utvalgte næringer (ISIC-næringskode). 2. kvartal 1994

Kilde: Arbeidstakerstatistikk

Andre næringer der innvandrerne er mer konsentrert enn norskfødte, er i næringsmiddelindustrien, innen kultur og sport, undervisning og helse- og sosialtjenester (Sivertsen 1995).

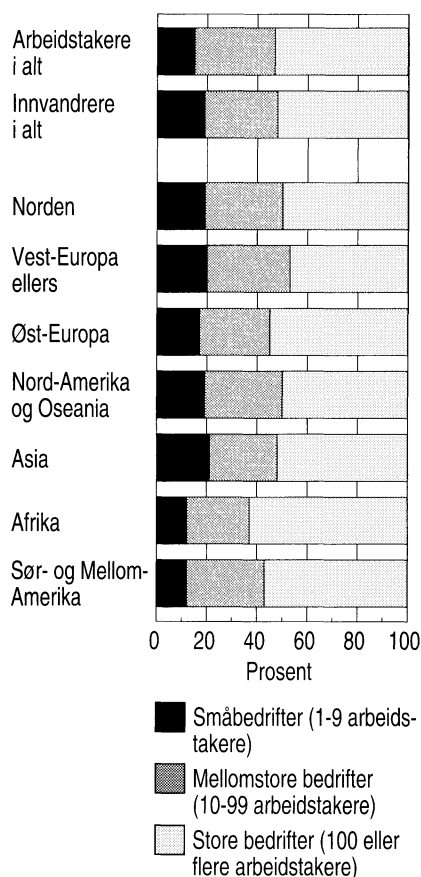
Hvis vi tar utgangspunkt i en mer detaljert næringsfordeling, viser det seg også at forholdsvis mange innvandrere arbeider innenfor sporvei og forstadsbane, kor- og orkestervirksomhet og fiskeforedling (se figur 1). Næringer hvor vi finner få innvandrere er jordbruk, skogbruk, fiske, kraft- og vannforsyning, bygge- og anleggsvirksomhet og forsikringsvirksomhet. Innvandrerne er dessuten underrepresentert innenfor transport (unntatt i Oslo), post og telekommunikasjoner og offentlig administrasjon.

Svakheten med den næringsfordelte arbeidstakerstatistikken er at vi mangler opplysning om yrke. I f.eks. hotellnæringen kan vi derfor ikke skille mellom stuepiken og direktøren. Vi mangler dessuten opplysninger om arbeidstakernes ansettelsesvilkår. Men det vi uansett får bekreftet, er at innvandrerne fra den tredje verden og Øst-Europa er overrepresentert innenfor bransjer som vanligvis krever lite utdanning.

23 000 bedrifter sysselsetter innvandrere

I 1994 var det 1,7 millioner arbeidstakere i Norge. 66 400 eller 3,9 prosent av disse var innvandrere. Ved å gruppere arbeidstakerne etter deres tilknytning til arbeidsgiver, får vi nesten 149 000 bedrifter som sysselset-

Figur 2: Arbeidstakere etter bedriftsstørrelse¹ og fødelands-område. Prosent. Oslo. 2. kvartal 1994

¹ Målt i antall ansatte

Kilde: Arbeidstakerstatistikk

ter minst én arbeidstaker. Omtrent 23 000 eller 15 prosent av disse bedriftene hadde en eller flere arbeidstakere med innvandrerbakgrunn.

79 prosent av landets bedrifter har færre enn 10 ansatte. Slike bedrifter blir heretter omtalt som *småbedrifter*. Totalt 19 prosent av bedriftene har mellom 10 og 99 ansatte (*mellomstore bedrifter*), mens bare 2 prosent av bedriftene har mer enn 100 ansatte. Likevel sysselsetter slike *store bedrifter* mer enn hver tredje arbeidstaker her i landet.

Datakilder og definisjoner

Arbeidstakerstatistikken pr. 2. kvartal 1994 er benyttet som datagrunnlag. Statistikken bygger i hovedsak på Arbeidstakerregisteret. Registeret gir tall for alle som er sysselsatt som **arbeidstakere (ansatte)**. Selvstendig næringsdrivende er ikke medregnet. Rikstrygdeverket og trygdekontorene er ansvarlig for registeret. Arbeidstakerregisteret holdes à jour ved at arbeidsgiver er pålagt å sende melding til trygdekontoret hver gang et arbeidsforhold starter eller opphører. Opplysninger om landbakgrunn, botid i Norge, kjønn og alder er hentet fra Statistisk sentralbyrås befolkningsstatistikkssystem.

Opplysninger over **selvstendig næringsdrivende** er hentet fra likningsregisteret.

Enheten **bedrift** får vi ved å ta utgangspunkt i arbeidsgivernummer i arbeidstakerregisteret. Bedriftene omfatter arbeidsgivere med minst én ansatt.

Innvandrere er her avgrenset til **førstegenerasjonsinnvandrere** uten norsk bakgrunn, dvs. personer født i utlandet av utenlandsfødte foreldre. Grunnen til at andregenerasjonsinnvandrere ikke er med i tallmaterialet, er at relativt få av dem er over 16 år (over halvparten er barn under 5 år). I 1994 utgjorde andregenerasjonsinnvandrere ca. 4 800 personer i yrkesaktiv alder, hvorav halvparten var etterkommere av innvandrere fra vestlige land.

Sysselsatte innvandrere er overrepresentert innenfor store bedrifter og noe underrepresentert i mellomstore bedrifter sammenliknet med norskfødte arbeidstakere. Mye av årsaken til at innvandrerne er sterkere konsentrert i de store bedriftene er at de i større grad enn norskfødte bor i Oslo og andre større byer. Det er hovedsakelig i de sentrale strøk at vi finner de store bedriftene. Ifølge arbeidsgiverregisteret for 2. kvartal 1994, ligger f.eks. en av fem store bedrifter i Oslo. Hvis vi tar hensyn til det faktum at de fleste innvandrere er bosatt i store byer, viser det seg også at de er overrepresentert innenfor småbedriftene. Tall for Oslo viser at 19 prosent av de yrkesaktive innvandrerne arbeider i bedrifter med færre enn 10 ansatte. Tilsvarende tall for alle arbeidstakerne i Oslo var 15 prosent (se figur 2).

4 av 10 sysselsatte i Oslos små restauranter er utlendinger

Det er særlig innenfor hotell- og restaurantdrift¹ at det finnes mange arbeidstakere med innvandrerbakgrunn. Mange av disse bedriftene er små pizzarestauranter og gatekjøkken. I Oslo er hele 41 prosent av de sysselsatte i småbedrifter i restaurantbransjen innvandrere. Ser man hele landet under ett, var den tilsvarende innvandrerandelen på 12 prosent. I Oslo finner vi også høye innvandrerandeler i småbedriftene innen transportnæringen (12 prosent). Dette er bare tilfelle i Oslo og dreier seg hovedsakelig om innvandrere som arbeider innenfor drosjenæringen. Småbedriftene innenfor detaljhandel skiller seg også ut med høye innvandrerandeler. Henholdsvis 10 og 3 prosent av arbeidstakerne innenfor detaljhandelen i Oslo og på landsbasis er innvandrere.

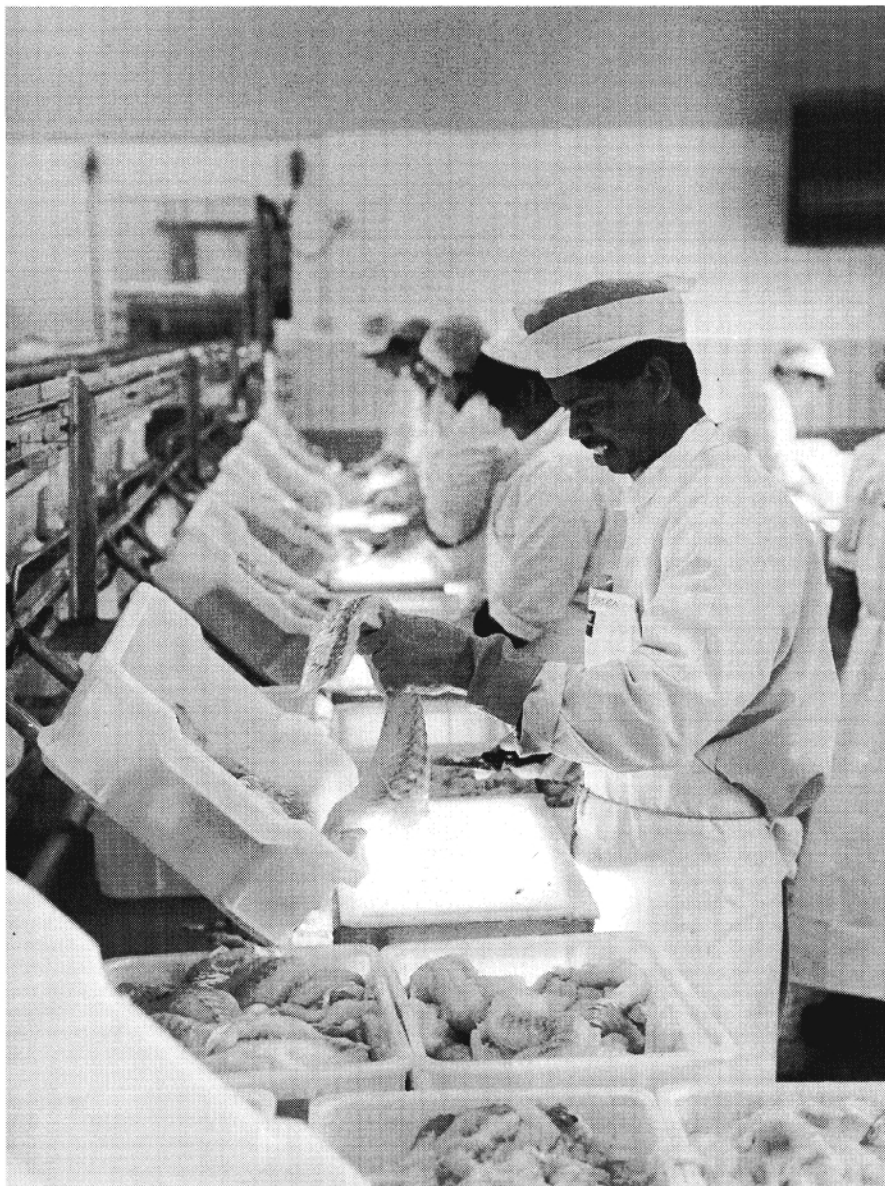
I hovedsak er det bare innvandrere fra Afrika og Sør- og Mellom-Amerika som ikke er overrepresentert i småbedriftene. Sterkest representert innenfor småbedriftene er innvandrerne fra Asia, i særlig grad de som kommer fra Pakistan og Kina.

"Etniske bedrifter"

En del av de mindre bedriftene som sysselsetter innvandrere går gjerne under betegnelsen "etniske bedrifter" (Waldinger og Ward 1989). Med dette menes bedrifter som finnes som resultat av at innvandrere har tatt opphold her i landet. Enkelte grupper av innvandrere etablerer seg innenfor spesielle nisjer av arbeidsmarkedet der de selger varer og tjenester som innvandrere etterspør. Det dreier seg særlig om bedrifter som driver med detalj- og engroshandel. Men også innenfor blant annet restaurantvirksomhet, forlagsvirksomhet, mote, salg og utleie av videokassetter finnes det en del bedrifter som innretter sitt tilbud mot innvandrere (Rogstad 1995). Vi kan dessverre ikke skille ut slike bedrifter i vårt datagrunnlag.

Underrepresentert blant selvstendig næringsdrivende

For mange av innvandrerne fra den tredje verden er ofte "egen virksomhet" den formen for sysselsetting de er mest vant med hjemmefra. Foreløpige tall viser likevel at andelen selvstendig næringsdrivende blant innvandrerne er lavere enn i befolkningen for øvrig.² I 1994 var 3,7 prosent av innvandrerne i yrkesaktiv alder (16-74 år) selvstendig næringsdrivende. Tilsvarende tall for hele befolkningen var 5,6 prosent. Mange av de selvstendige arbeider imidlertid innenfor primærnæringene, som sysselsetter få innvandrere. Vi får derfor mer sammenliknbare tall hvis vi ser på selvstendig næringsdrivende i Oslo (hvor innslaget av primærnæringer er lavt). Likevel er også andelen selvstendige blant innvandrerne i

Oslo lavere enn det som gjelder for befolkningen generelt. Som i gruppen av arbeidstakere, er imidlertid innvandrerne overrepresentert blant selvstendige innenfor varehandel og restaurantdrift. De fleste av innvandrerne innenfor disse to næringene er fra Asia.

Forholdsvis få innvandrere i mellomstore bedrifter

38 prosent av de yrkesaktive innvandrerne arbeider i mellomstore bedrifter. Tilsvarende tall for hele be-

folkningen er 43 prosent. Innvandrerne er dermed noe svakere representert innenfor de mellomstore bedriftene sammenliknet med norskfødte arbeidstakere. Dette gjelder også for innvandrere som arbeider i Oslo. Det er særlig innvandrere fra Afrika, Asia og Øst-Europa som er underrepresentert i de mellomstore bedriftene. Like fullt er innvandrerne overrepresentert innenfor de mellomstore bedriftene innen rengjøring, hotell- og restaurantdrift. I Oslo var hhv. 40 og 27 prosent av arbeidstakerne innenfor

de mellomstore bedriftene rengjøring og hotell- og restaurantdrift innvandrere i 1994. Majoriteten av disse innvandrerne er ikke uventet fra den tredje verden og Øst-Europa. Dessuten fins det forholdsvis mange innvandrere innen produksjon av næringsmidler og tekstilvarer og i kultursektoren. Bransjer blant de mellomstore bedriftene som i liten grad sysselsetter innvandrere er bygge- og anleggsvirksomhet, post og telekommunikasjoner.

Mange innvandrere fra Afrika jobber i store bedrifter

Totalt arbeider 37 prosent av alle arbeidstakerne innenfor store bedrifter. Tilsvarende tall for innvandrere var 43 prosent. Samtlige innvandrergrupper er overrepresentert innenfor de store bedriftene. Høyest andel har innvandrere fra Afrika med 55 prosent. Årsaken til dette kan være at innvandrerne fra Afrika i enda større grad enn andre innvandrergrupper er bosatt i Oslo. Som tidligere nevnt er det i Oslo vi finner de fleste av landets store bedrifter. Hvis vi tar utgangspunkt i de enkelte fødeland, er det særlig innvandrerne fra Ghana, Etiopia og Kenya som skiller seg ut med mange av arbeidstakerne innenfor de store bedriftene. Nesten to tredeler av arbeidstakerne fra disse landene jobber i store bedrifter. Det er trolig slik at afrikanske innvandrere ofte arbeider som rengjøringshjelp i disse bedriftene.

I de store bedriftene eksisterer det gjerne former for interne arbeidsmarkeder. Med dette menes at det finnes systemer for opprykk i bedriften som, i tillegg til formell kompetanse, også baserer seg på bedriftsintern utdanning. Det kan diskuteres om dette systemet i like stor grad er tilgjengelig for innvandrere som jobber i slike bedrifter, ettersom mange av innvandrerne (de fra den tredje verden) i de store bedriftene ofte finnes

innenfor forskjellige hjelpe-/støttefunksjoner som renhold og kantine-drift. Personer som arbeider innenfor slike avdelinger, faller antakelig utenfor bedriftens interne arbeidsmarked.

Vi har sett at innvandrerne er overrepresentert innenfor visse næringer og bedriftsstørrelser. Vi skal nå gå ned på bedriftsnivå for å se på om det er slik at innvandrerne også er overrepresentert innenfor enkeltbedrifter. Fordi bedriftene er ulikt organisert og av ulik størrelse, vil bedriftsenheten av og til være en noe grov tilnærming til det vi er ute etter - i hvor stor grad et arbeidsmiljø er dominert av utenlandsk språk og kultur. Særlig i store bedrifter vil man ha ikke bare ett, men en rekke lokale arbeidsmiljø. Noen av disse lokale arbeidsmiljøene kan være innvandrerdominerte, selv om bedriften samlet sett ikke er det. I slike tilfeller må man likevel forholde seg til et bedriftsmiljø som er norskdominert. Dette vil sette større krav og muligheter for språktrening o.l. enn i en bedrift hvor både nærmiljøet og bedriftsmiljøet er forankret i en innvandrerdominert kultur.

Rekruttering gjennom landsmenn?

En del av jobbene som innvandrerne fra den tredje verden og Øst-Europa kommer inn i de første årene i Norge, blir trolig skaffet gjennom innvandrernes sosiale nettverk, dvs. egne landsmenn. Men noen skaffer seg også jobb gjennom sosial-/arbeidskontor eller ved å kontakte arbeidsgiver direkte. Relativt få skaffer seg imidlertid arbeid ved å svare på annonse i en avis, noe som antakelig er den vanligste måten nordmenn søker jobb på (Djuve og Hagen 1995).

Det er særlig innvandrere fra Danmark, Sverige, Storbritannia, Pakistan, Sri Lanka og Vietnam som jobber innenfor de samme bedriftene

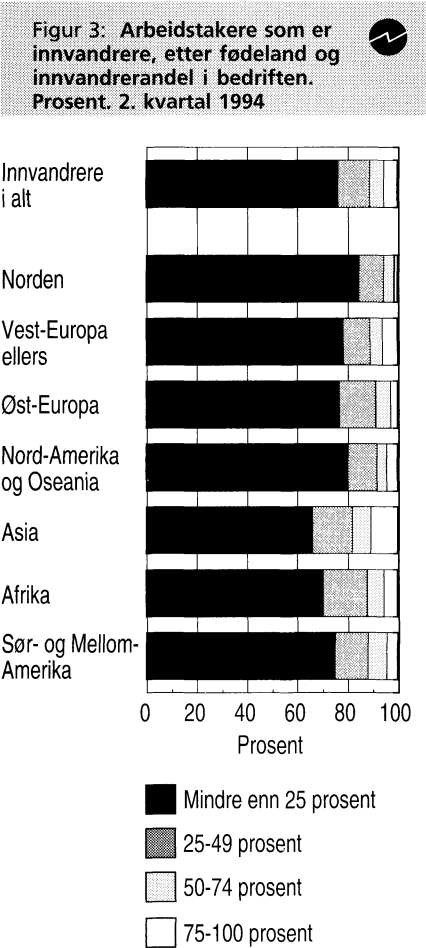
som sine landsmenn. Mange av innvandrerne fra Norden jobber i samme bedrifter innenfor helsesektoren. Blant innvandrerne fra Storbritannia er det mange som arbeider sammen med landsmenn innenfor enkelte av de store bedriftene i oljesektoren. De pakistanske arbeidstakerne arbeider sammen innenfor restaurantvirksomhet, sporvei og forstadsbane. I enkelte av bedriftene i fiskeforedlingsindustrien og rengjøring finner vi høye konsentrasjoner av innvandrere fra Sri Lanka. Selvfølgelig er det ikke alltid slik at innvandrere innenfor samme bedrift har samme nasjonalitet. På Freias fabrikk i Oslo er det f.eks. ansatt mennesker fra mer enn 40 land i sjokoladeproduksjonen (Utlendingsdirektoratet 1995). I slike bedrifter vil nødvendigvis norsk være fellesspråket for innvandrerne.

Konsentrasjon av innvandrere innenfor enkelte bedrifter

Nedenfor måler vi innvandrernes konsentrasjon i en bedrift med utgangspunkt i deres andel av den totale arbeidsstokken innenfor bedriften. I analysen ser vi på bedrifter med minst to ansatte. Det er ikke tatt hensyn til hvor mange personer det er av samme nasjonalitet innenfor hver bedrift.

Mer enn hver tiende innvandrer arbeider i bedrifter med innvandrerflertall

Halvparten av de sysselsatte innvandrerne jobber i bedrifter hvor under 10 prosent av arbeidsstokken er innvandrere. 7 100 eller 11 prosent av innvandrerne var sysselsatt i bedrifter hvor over halvparten av arbeidsstokken er innvandrere (figur 3). Mange av bedriftene med høye konsentrasjoner av innvandrere er bedrifter med få arbeidstakere. Halvparten av bedriftene med innvandrerflertall befinner seg i Oslo. For enkelthets skyld blir bedrifter der majoriteten av arbeidstakere er innvandrere, omtalt som "innvandrerbedrifter". Begrepet

Kilde: Arbeidstakerstatistikk

har ingen ting med eierskapet av bedriften å gjøre.

Flest "innvandrерbedrifter" i Oslo og Rogaland

Rogaland er foruten Oslo, det fylket der flest innvandrere jobber i innvandrерbedrifter. Totalt jobber 14 prosent av de utenlandske arbeidstakerne med arbeidssted i Rogaland og Oslo innenfor slike bedrifter. Likevel dreier det seg her om to vidt forskjellige innvandrерgrupper. I Rogaland gjelder det hovedsakelig vestlige innvandrere (i oljenæringen), mens det i Oslo vesentlig dreier seg om innvandrere fra den tredje verden.

Sogn og Fjordane, Nordland og Finnmark er de fylkene som har færrest innvandrерbedrifter, i betydningen bedrifter der halvparten eller mer av arbeidsstokken er innvandrere. Det bør imidlertid tilføyes at det i Finnmark likevel er en del innvandrere som arbeider i bedrifter med relativt høye innvandrерandeler. De fleste av disse er fra Sri Lanka og arbeider innenfor fiskeforedlingsindustrien.

Nesten hver femte innvandrер fra Asia jobber i bedrifter med mange utlendinger

Det er særlig arbeidstakere fra Asia som har en tendens til å "klumpe" seg sammen i enkelte bedrifter. Nesten hver femte asiatiske arbeidstaker arbeider i en innvandrерbedrift. Lavest andel hadde innvandrere fra Norden. Det er dessuten flere mannlige enn kvinnelige innvandrere som jobber i bedrifter der majoriteten av arbeidstakerne er innvandrere (13 prosent av mennene og 9 prosent av kvinnene). Både for kvinner og menn var andelen høyest blant innvandrerne fra Asia, mens den var lavest for menn og kvinner fra Norden. Ikke særlig overraskende finner vi mange av "innvandrерbedriftene" innenfor næringer som varehandel og restaurantdrift. Men også innenfor rengjøring, forretningsmessig tjenesteyting og kultursektoren er det en del bedrifter der arbeidsstokken for en stor del består av innvandrere.

Det er særlig innvandrere fra Hong Kong, Kina, Pakistan, Japan og Marokko som i stor grad arbeider i innvandrерbedrifter. Innvandrerne fra de to førstnevnte land arbeider hovedsakelig innen restaurantnæringen (kinarestauranter).

Særlig yngre arbeidstakere jobber i "innvandrерbedrifter"

Totalt 18 prosent av innvandrерungdommen (16-24 år) jobber i bedrifter der majoriteten av arbeidsstokken er

innvandrere. Tilsvarende tall for aldersgruppene 25-54 år og 55-74 år er henholdsvis 11 og 6 prosent. Dette mønsteret gjelder innenfor de fleste innvandrерgrupper. Det er særlig ungdom fra Asia som jobber i bedrifter med høy innvandrерkonsentrasjon. Lavest er den for ungdom fra Norden. Mye av årsaken til at de yngste innvandrerne er overrepresentert innenfor innvandrерbedrifter, skyldes at de i større grad enn dem over 25 år er sysselsatt i hotell- og restaurantdrift, rengjøring og varehandel. Også norskfødt ungdom er i større grad sysselsatt innen disse næringene enn eldre arbeidstakere.

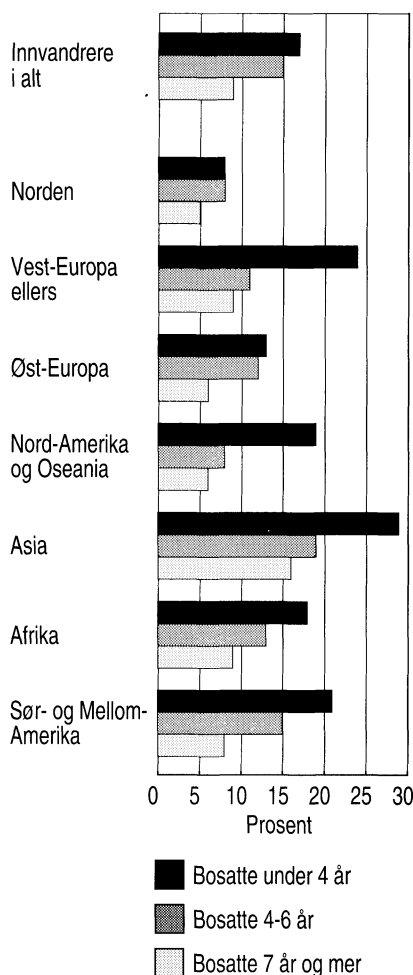
Innvandrерandelen innenfor bedriftene synker med botid

Hvis man tar hensyn til botid, viser det seg at innvandrere med kort botid i Norge i større grad enn de med lang botid er overrepresentert i bedrifter med høye innvandrерandeler.

I 1994 arbeidet 17 prosent av innvandrerne med botid på under fire år innenfor bedrifter hvor mer enn halvparten av arbeidsstokken bestod av innvandrere. Andelen faller til 9 prosent for dem med over sju års opphold her i landet. Denne nedgangen gjelder innenfor alle innvandrерgrupper. Igjen er det asiaterne som skiller seg ut med høye andeler blant dem med få års opphold. Hele 29 prosent av asiaterne med botid under fire år arbeider i innvandrерbedrifter. Andelen faller til 16 prosent etter sju års botid.

Også næringsfordelingen for innvandrerne endres med antall års opphold her i landet. Hvis vi tar utgangspunkt i de typiske innvandrерnæringene som rengjøring, hotell- og restaurantdrift, viser det seg at det er relativt sett flere innvandrere innenfor disse næringene blant dem som har bodd få år i Norge. Mens 10-15 prosent av innvandrerne fra den tredje

Figur 4: Arbeidstakere som er innvandrere og som arbeider i bedrifter med innvandrerflertall (innvandrerbedrifter), etter antall år bosatt i Norge og fødelandsområde. Prosent. 2. kvartal 1994

Kilde: Arbeidstakerstatistikk

verden med under fire års botid arbeidet innenfor rengjøring, så gjaldt dette om lag 6 prosent av dem med over sju års botid. Tilsvarende reduksjon i andelen ansatte finner vi også innenfor hotell- og restaurantdrift.

Fra B-laget til A-laget med tiden?

Det er altså slik at innvandrere som har bodd mange år i Norge har en

næringsfordeling som likner mer på norskfødte arbeidstakere. Det kan tyde på at det er en viss individuell mobilitet over tid mellom bedriftene og de enkelte næringene blant de yrkesaktive innvanderne.

Det må imidlertid understrekes at de slutningene som er trukket her, basert seg på data fra et bestemt tidspunkt (2. kvartal 1994). Vi tar derfor ikke hensyn til at det har vært store periodiske variasjoner i innvandringen med tanke på nasjonalitet, kjønn, alder og kompetanse. Dette gjelder særlig for innvanderne fra den tredje verden.

Det er trolig slik at innvanderne de første årene de bor i Norge er nødt til å ta de jobbene som byr seg. Dette er som oftest "dårlige" jobber innen en begrenset del av norsk arbeidsliv (jf. sekundærsegmentet). Grunner til at de stiller relativt svakt på arbeidsmarkedet de første årene, kan være at de naturlig nok har dårlige språkkunnskaper og liten kjennskap til norsk kultur og arbeidsliv. For enkelte kan det dessuten være vanskelig å tilpasse tidligere utdanning og yrkeserfaring til norske forhold. Ettersom innvanderne blir bedre integrert i samfunnet, øker deres valgmuligheter innenfor arbeidslivet. Dette kommer bl.a. til uttrykk ved at lønnsnivået blant de yrkesaktive innvanderne øker med botid i Norge. Men ofte må de fortsatt ta til takke med jobber som de er overkvalifisert for (se Kjelsruds artikkel i dette nummeret av Samfunnsspeilet).

1. Datagrunnlaget gjør det ikke mulig å skille mellom restauranter, gatekjøkken, hoteller og overnatting. Men med utgangspunkt i bedriftsnavn fra arbeidsgiverregisteret viser det seg at det hovedsakelig dreier seg om gatekjøkken, kafeer og mindre restauranter.

2. Se også tall fra Folke- og boligtellingsen 1990.

Litteratur

Berg, Berit (1992): *Bakerst i køen. Om flyktnings deltakelse på arbeidsmarkedet*. SINTEF. IFIM.

Djuve, Anne Britt og Kåre Hagen (1995): *Skaff meg en jobb. Levekår blant flyktninger i Oslo*. FAFO-rapport 184.

Doeringer og Piore (1979): *Internal Labor Markets and Manpower Analysis*, Heath, Lexington (Mass.).

Hanisch, Ted mfl., (1980): *Marked for arbeid*. Universitetsforlaget, Oslo-Bergen-Tromsø.

Rogstad, Jon (1995): "Innvandrere og arbeidsmarkedet i Norge". Artikkel i Jorun Magerøy (red.): *Innvandrere på arbeidsmarkedet, situasjonsbilder fra Tyskland, Frankrike, Storbritannia og Norge*. Rapporter 95:4. Institutt for samfunnsforskning.

Sivertsen, Jan Erik (1995): "Høy arbeidsledighet blant innvandrere". *Samfunnsspeilet* nr. 2/1995.

Utlendingsdirektoratet (1995): "Freia et lite stykke Norge". *Mosaikk* nr. 1, 1995.

Waldinger, H. og Aldrich R. Ward (1989): *Ethnic Entrepreneurs*. London: SAGE.

Jan Erik Sivertsen er førstekonsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for arbeidsmarkedstatistikk.

Helseulikhet i barns første leveår

Luftveissykdommer rammer barn av foreldre med lav utdanning oftere enn andre. Sosiale problemer og familiesituasjon virker inn på barnas sykkelighet og hyp-pigheten av sykehusinnleggelser. Sosiale ulikheter i sykkelighet er ikke tidligere rapportert blant norske barn. Vi drøfter her¹ bakgrunnen for helseproblemenes skjeve sosiale fordeling i denne befolkningsgruppen.

*Jon Erik Finnvold og
Rannveig Nordhagen*

Det finnes en etter hvert omfattende dokumentasjon på at helseproblemer i den voksne befolkningen er sosialt skjevfordelt, også i Norge (f.eks. Elstad 1985, Borgan og Kristofersen 1986, Dahl 1994). Problemstillingen er også reist med publiseringen av resultater fra Statistisk sentralbyrås leveårsundersøkelse i 1995 (Huserbråten 1996). De fleste av disse undersøkelsene omhandler voksne. Barnebefolkningen er i mindre grad fokusert.

Vi vil peke på to forhold som tilsier at studier av små barn er av spesiell interesse i denne sammenheng. For det første er det gode grunner til å hevde at grunnlaget for en god helse senere i livet legges i tidlige barneår (Nordhagen og Bakketeig 1994). Hendelser

i både fosterliv og tidlig barndom antas å ha konsekvenser for forekomsten av sykdom i voksen alder. Kunnskap om helseproblemer i tidlig barndom vil dermed kunne bidra til forebygging av sykdom også senere i livsløpet. For det andre vil systematiske helseulikheter mellom ulike grupper barn være mindre politisk akseptable enn andre sosialt betingede ulikheter mellom befolkningsgrupper. Et fordelingspolitisk utgangspunkt de fleste vil enes om, er at grunnleggende gode som barns helse og funksjonsevne, ikke skal være påvirket av hvilken økonomisk eller sosial situasjon foreldrene befinner seg i. Barn fra ulike sosiale grupper bør ut fra dette gis det samme helsemessige utgangspunkt for å møte livet som voksen. Dersom det er rettferdig og riktig å

Ramme 1. Datagrunnlaget

Opplysninger om helseproblemer hos en populasjon ettåringer er hentet fra en postal utvalgsundersøkelse. Spørreskjema ble utsendt i oktober 1994. Et utvalg bestående av kvinner med små barn ble stilt en rekke spørsmål om deres erfaringer med sykdom og kommunale helsetilbud.

Med i utvalget: Utvalget som ble trukket bestod av alle kvinner som fikk barn i august og september 1993, og som var født i Norge. Innvandrere er av ulike grunner en interessant gruppe å analysere, derfor ble innvandrere med oppholdsdato før 1989 overrepresentert ved å inkludere også de som fikk barn i juli, slik at utvalget omfattet alle kvinner som fikk et barn i juli, august og september 1993, og som hadde andre fødeland enn Norge, samt registrert første oppholdsdato i Norge i 1989 eller tidligere.

Unntatt fra utvalget ble kvinner som fikk dødfødte eller barn som senere døde, og kvinner som fikk trillinger og firlinger. Også kvinner født i utlandet med første oppholdsdato i Norge etter 1989 ble unntatt, med den begrunnelse at svarpersoner som nylig er flyttet til landet av språklige grunner kan ha problemer med å forholde seg til et spørreskjema på norsk.

Svarprosent: Det ble mottatt svar fra 7 319 av i alt 9 827 utsendte skjema. Dette gir en svarprosent på 75. Svarprosenten var relativt lav for innvandrere fra 3. verden (45 prosent), men også kjennetegn som separasjon, lav alder, lav inntekt, lav utdanning eller sosialhjelpsstatus indikerte lav svarprosent. For disse gruppene lå svarprosenten mellom 60 og 63 prosent. De som leverte inn skjema hadde ikke alltid svart på alle spørsmål, det var altså et frafall på enkeltspørsmål. De fleste spørsmål hadde et frafall på mellom 0,5 og 3 prosent. For enkelte spørsmål var frafallet oppe i 6 prosent. Tallet på antall svar vil derfor variere fra analyse til analyse.

sikre alle størst mulig likhet i muligheter, vil en fordelingspolitikk som er rettet mot barn og barnefamilier, være særlig viktig. Dersom vi klarer å sikre rettferdige og gode oppvekstvilkår for barn, vil behovet for en omfordelingspolitikk for voksne bli mindre (Bojer 1995).

Andre undersøkelser om barn og ulikheter i helse

I norsk og nordisk sammenheng finnes lite empirisk dokumentasjon av sammenhenger mellom helsetilstand hos barn og sosiale forhold i familien. Undersøkelser som fokuserer spesielt på sykkelighet i første leveår er ikke tidligere publisert. Analyser foretatt med utgangspunkt i Statistisk sentralbyrås helseundersøkelser i 1967 og 1975 gir ikke grunnlag for at det eksisterer sosiale ulikheter i barns helse (Elstad 1981). En analyse av data fra helseundersøkelsen i 1985 gir samme konklusjon: Husholdningenes inntekt påvirket ikke barnas sykkelighet, og det ble heller ikke funnet forskjeller mellom arbeiderfamilier og funksjonærfamilier (Grøvedt og Belsby 1995). De funn som er rapportert fra helseundersøkelsene er imidlertid ikke helt entydige, Hansen og Andersen fant at det var flere medfødte syktilfelle blant barn av lavere funksjonærer (Hansen og Andersen 1983:115). En nordisk undersøkelse av sykkelighet blant barn i alderen 2 til 18 år har belyst omfanget av langvarig sykdom blant barn i ulike sosialgrupper (Kohler 1990). Resultatene gir ikke grunnlag for å konkludere at omfanget av langvarig sykdom varierer mellom ulike sosialgrupper.

Når det gjelder dødelighet første leveår, finnes det imidlertid mer entydig dokumentasjon for at det eksisterer sosioøkonomiske forskjeller, både i Norge (Arntzen mfl. 1988) og andre nordiske land (Bakketeig mfl. 1993). Foreldrenes utdanningslengde ble valgt som indikator på sosioøkon-

misk status. Resultatene viste at både mors og fars utdanningslengde er avgjørende faktorer. Barn av foreldre med høy utdanning har større sannsynlighet for å overleve første leveår enn andre.

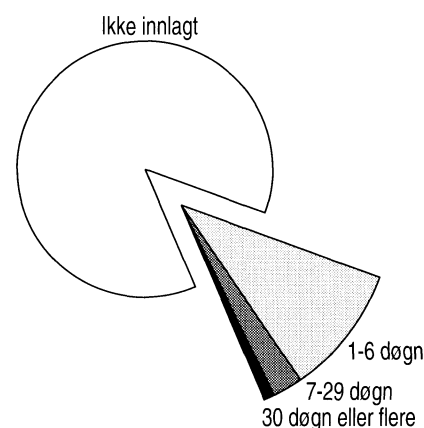
Ett av syv barn har langvarig sykdom

Våre data gjelder for et utvalg kvinner som fikk barn i 1993. Utvalget ble stilt spørsmål om barnet ved ettårsalder hadde fått konstatert funksjonshemming eller langvarig kronisk sykdom. Svarfordelingen er gitt i tabell 1, og viser at i underkant av 14 prosent svarer bekreftende på spørsmålet, mens nesten 3 prosent svarer at de ikke vet, men venter på svar. Fordelingen på diagnosegrupper forteller at eksem og hudproblemer er mest utbredt. 5,4 prosent av barna var plaget av eksem og hudproblemer i den grad at foreldrene karakteriserte problemene som varige eller kroniske lidelser. 3,5 prosent oppgav at barnet hadde astma, bronkitt eller en luftveissykdom av langvarig karakter. Dette dreier seg om relativt alvorlige tilstander. Det forhold at sykdommer i åndedretsorganene er en av de viktigste årsakene til sykehusopphold hos barn, illustrerer dette². Vel 1,6 prosent oppgir at barnet lider av skjelett-, muskel-, nervesykdommer eller medfødte lidelser. Ikke alle funksjonshemminger er konstatert ved ettårsalder, selv om de er medfødte. Andelen med denne type lidelser kan derfor være noe høyere ved f.eks. treårsalder.

Hvert åttende barn innlagt på sykehus

I figur 1 ser vi at hver åttende forelder, eller 13 prosent, har opplevd at barnet har vært innlagt på sykehus innen ett år etter at mor kom hjem fra fødeavdelingen. Det var 9,9 prosent som hadde vært innlagt mindre enn 6 døgn, 2,3 prosent hadde vært innlagt 7 til 29 døgn, mens i under-

Figur 1: Sykehusinnleggelser første leveår. Respons på spørsmålet: Har barnet vært innlagt på sykehus etter at du kom hjem fra fødeavdelingen? Hvis ja, hvor mange døgn har barnet vært på sykehus? Prosent. 1994

Kilde: SSBs undersøkelse om småbarnsfamiliers erfaringer med sykdom og helsetjenester

kant av 1 prosent hadde ligget på sykehus i mer enn 30 dager. Slik spørsmålet er formulert, fanger vi muligens ikke opp de som blir liggende på sykehuset lenger enn det som er vanlig etter fødselen. Det er derfor usikkert om spørsmålet fanger opp at alle faktisk hadde en sykehuserfaring med barnet sitt. Trolig vil andelen med erfaringer fra sykehusopphold på grunn av helseproblemer hos barnet, være høyere enn 13 prosent. Denne antakelsen kan begrunnes med opplysninger fra pasientregisteret, som forteller at vel 40 prosent av alle utskrivninger av barn i første leveår skyldes tilstander med begynnelse i den perinatale perioden, dvs. at komplikasjoner eller forhold rundt svangerskap og fødsel har ført til at barnet blir liggende lenger enn vanlig på sykehuset etter fødselen (se note 2).

Skjev sosial fordeling av luftveissykdommer

Vel 16 prosent av barna hadde varige helseproblemer, eller det var mistan-

Tabell 1: Andel barn med varige helseproblemer, etter sykdomsgruppe og sosial bakgrunn

	I alt	Vet ikke, venter på svar	Astma, bronkitt, luftveis-sykdommer	Eksem/hud-problem	Øre-/øye-prob-lemer	Med fødte lidelser	Annen lidelse/skjelett-/muskel-/nerve-sykdom
I alt	16,3	2,8	3,5	5,4	1,9	1,2	1,6
Sosiale problemer							
Mor sosialhjelps-mottaker i 1992	24,9	2,4	9,1	7,1	2,9	1,3	2,1
Far sosialhjelps-mottaker i 1992	22,2	3,3	7,2	6,9	2,4	0,3	2,1
Far arbeidsløs i 1994	17,6	3,4	4,9	5,0	1,6	1,3	1,4
Familietype							
Barnet bor alene med mor eller far	20,6	3,7	6,5	5,6	2,6	1,3	0,9
Mor skilt/separert i 1993/samlivsbrudd i 1994	20,2	3,3	5,5	5,8	2,5	0,3	2,8
Mor mottok overgangs-stønad i 1992	24,0	3,9	7,3	5,5	3,4	1,3	2,6
Høyeste utdanning							
Ungdomsskole	15,7	1,4	4,7	4,7	2,3	0,7	1,9
Universitet/høgskole, over 17 års utdanning	15,8	2,5	2,4	5,3	1,6	1,2	2,8
Fødeland							
Foreldre født i den 3. verden/Tyrkia	16,2	2,0	5,1	6,1	1,0	0,0	2,0

Kilde: SSBs undersøkelse om småbarnsfamiliers erfaringer med sykdom og helsetjeneste

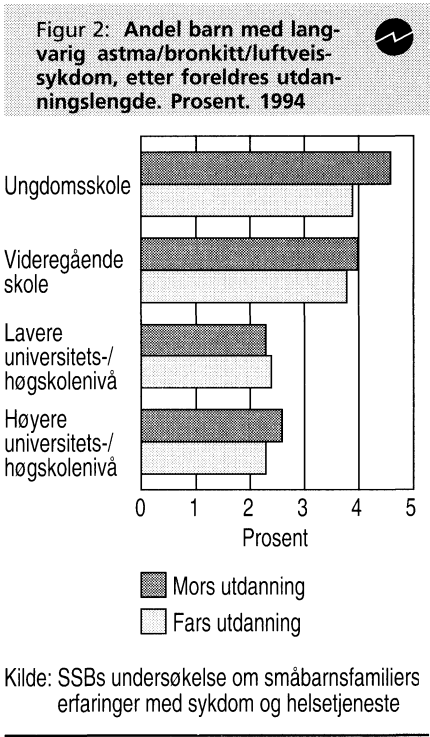
ke om dette. Denne andelen varierer mellom ulike sosiale grupper. Data-grunnlaget (jf. tekstramme 1 og 2) gir anledning til å knytte opplysnin-ger om både sosial status, sosiale problemer, familiesituasjon og etnisk bakgrunn til foreldrene. Tabell 1 gir en oversikt over omfanget av helse-problemer blant ulike grupper barn. Andelen med varige helseproblemer synes å variere mellom ulike sosial-grupper. Barn der mor har mottatt sosialhjelp rammes oftere av varige sykdommer enn andre, nesten 25 prosent av svarpersonene i denne gruppen oppgav at barna hadde vari-ge helseproblemer. Familietype er målt på tre ulike måter (jf. ramme 2). Inntrykket er at barn som bor alene

sammen med mor, er mer utsatt for helseproblemer. Barn som har minst ett søsken og samtidig mor som har vært mottaker av overgangsstønad, skiller seg klart ut. Av barn i denne gruppen er det 24 prosent som mød-rene mener er rammet av varige syk-dommer. Levekårsundersøkelsen 1995 dokumenterer dessuten at ensli-ge foreldre langt oftere enn små-barnsforeldre som lever i parforhold, har problemer med *egen* helse (Huserbråten 1996).

Viktig å skille mellom sykdomsgrupper

Lav utdanning, lav inntekt eller inn-vandrerstatus ser ikke ut til å bety at en høyere andel av barna har varige

helseproblemer dersom vi ser på *alle sykdomsgrupper under ett*. Vi ønsket imidlertid å undersøke om noen syk-domsgrupper skilte klarere mellom ulike sosiale grupper enn andre. Ut fra resultatene i tabell 1 er luftveis-problemer den sykdomsgruppen som klart skiller mellom ulike grupper barn: I gjennomsnitt hadde 3,5 pro-sent av barna dette problemet, mens denne andelen økte til 9,1 prosent dersom barnets mor var sosialhjelps-mottaker, og 7,2 prosent dersom far var sosialhjelpsmottaker. Andelen med luftveissykdommer var 7,3 pro-sent for barn der mor hadde vært mottaker av overgangsstønad. Barn av foreldre med lav utdanning ser ut til å rammes av luftveissykdommer i noe større grad enn andre, 4,6 pro-sent av mødre med utdanning på grunnskolenivå oppgav at barna had-de langvarige luftveissykdommer. For mødre med utdanning på høyere uni-versitets- eller høgskolenivå var den-ne andelen 2,6 prosent.

For systematisk å undersøke hvilke sykdomsgrupper som skiller mellom ulike sosiale grupper, ble det gjennomført en multivariat analyse for hver av de 6 sykdomsgruppene (se tekstramme 3). Denne framgangsmåten har den fordel at vi også kan avgjøre om forskjellene mellom de ulike gruppene, som er vist i tabell 1, er

forskjeller som faktisk finnes i virkeligheten, dvs. at de er statistisk signifikante³. Resultatene fra disse analysene bekrefter inntrykket fra tabell 1 av at det er astma-, bronkitt-, og luftveissykdommer som klart skiller mellom ulike grupper barn. Sannsynligheten for at barnet har luftveissykdommer varierer systematisk med

foreldrenes utdanning: Jo høyere utdanning, jo færre av barna oppgis å ha luftveissykdommer. De prosentuelle forskjellene mellom utdanningsgruppene er vist i figur 2, andelen med luftveissykdommer faller med både mors og fars utdanningslengde. Innvandrerbarn og barn av enslige forsørgere er også mer belastet med luftveissykdommer enn andre. Mens et gjennomsnitt på 3,5 prosent hadde luftveissykdommer, var denne andelen 5,3 prosent for barn av foreldre med bakgrunn fra den 3. verden, mens 6,7 prosent av barn av enslige forsørgere hadde dette problemet.

Ramme 2. Definisjoner

Forekomsten av funksjonshemminger/langvarige kroniske sykdommer og sykehusinnleggelser i barnets første leveår knyttes til fire hovedgrupper av egenskaper ved barnets foreldre.

1. Sosial status inkluderer *inntekt og utdanning*. Inntekt består av opplysninger om foreldrenes samlede inntekt hentet fra selvangivelsen for 1992. Opplysninger om utdanning er hentet fra Statistisk sentralbyrås registre, og deler foreldrene i fire grupper etter utdanningslengde (ungdomsskole eller lavere, videregående skole, universitet/høgskole 13-16 år, 17 år og over). Variabelen som er brukt i analysen er en kombinasjon av foreldrenes utdanning, der mors utdanning er gitt prioritet. Verdierne er: Begge videregående skole = 1, mor videregående/far 13-16 år = 2, mor videregående/far 17 år og over = 3, mor 13-16 år/far videregående = 4, begge 13-16 år = 5, mor 13-16 år/far 17 og over = 6, mor 17 og over/far 16 år og under = 7, begge 17 år og over = 8.

2. Familietype/samlivsoppløsning utgjøres av tre grupper. *Enslige forsørgere* omfatter familier der barnet kun bodde sammen med mor på undersøkelsestidspunktet. Mottakere av *overgangsstønad* utgjør en egen gruppe. Kriteriene for å motta overgangsstønad er først og fremst enslig forsørgerstatus, men ved relativt høye inntekter bortfaller retten til overgangsstønad. Opplysningene om overgangsstønad gjelder for to år før undersøkelsestidspunktet, slik at svarpersonene i denne gruppen har minst to barn. Variabelen *samlivsbrudd* omfatter de som var skilt eller separert et år før undersøkelsestidspunktet, samt de som var enslige forsørgere ved undersøkelsestidspunktet og var registrert med gift som sivil status ett år før undersøkelsestidspunktet. Det dreier seg altså ikke om tre atskilte grupper, men om overlappende grupper. Mulighetene for å påvise sammenhenger øker dersom vi har flere mål for familietype.

3. Variabelen etnisitet/fødeland skiller mellom familier der begge foreldrene er født i Asia/Afrika/Sør-Amerika/Tyrkia og øvrige svarpersoner.

4. Sosiale problemer definerer tre grupper, nemlig familier der far eller mor var *sosialhjelpsmottakere* to år før undersøkelsestidspunktet, samt familier der barnets far var arbeidsløs minst 3 måneder i barnets første leveår.

Analysemodellen inkluderer også opplysninger om mors *alder og bosted*. To bostedsvariabler skiller mellom de som var bosatt i Oslo og landet for øvrig, og de som var bosatt i mindre sentrale landkommuner, dvs. sentralitetsnivå 0 etter Statistisk sentralbyrås kommuneklassifisering. Bakgrunnen for å inkludere disse variablene er at tilgjengeligheten til sykehus er bedre i sentrale strøk, samt at omfanget av miljøproblemer og forurensing antas å være større i sentrale strøk.

Hudsykdommer jevnt fordelt

Eksem/hudproblemer er den minst alvorlige diagnosen, og også den som er mest utbredt blant ettåringene. Det har vært hevdet at eksem og hudsykdommer faktisk er mer utbredt blant barn i høystatusgrupper. Dette bekreftes av en studie fra England (Williams mfl. 1994). Overrepresentasjonen skyldtes ikke at høystatusgrupper var mer tilbøyelige til å rapportere slike sykdommer enn andre. Også medisinske undersøkelser bekreftet dette mønsteret. Vår undersøkelse tyder ikke på at det er noen systematisk overrepresentasjon av hudsykdommer blant bestemte grupper barn. Dette viser at det kan være avgjørende å skille mellom ulike diagnosegrupper når vi undersøker barns helse; samlemål på helseproblemer kan også tilsløre viktige sammenhenger.

De øvrige sykdomsgruppene skiller i mindre grad mellom ulike sosiale grupper. Diagnosen øye-/øreproblemer er noe mer utbredt blant barn av sosialhjelpsmottakere, mens kategorien *andre lidelser* er overrepresentert blant enslige forsørgere. Ikke overraskende viser det seg at medfødte lidelser oftere rammer familier der mødrene får barn relativt sent i livsløpet.

Ramme 3: Resultater av empirisk analysemodell

Til sammen består analysemodellen av 11 variabler, der inntekt, utdanning og alder er kontinuerlige, mens de øvrige har to verdier. Vi spør: Hvilke egenskaper ved svarpersonene er det som øker sannsynligheten for at barnet har funksjonshemninger eller er blitt innlagt på sykehus? Det ble utført åtte regresjonsanalyser (for dokumentasjon av metoden, se Schjalm 1996), en for hver av sykdomsgruppene i tabell 1, samt for sykehusinnleggelse og sykehusopp- hold i 7 dager eller lenger.

Resultater: I seks av analysene ble det funnet statistisk signifikante sammenhenger. Når det gjelder varige helseprob- lemer i barnets første leveår, er det astma/bronkitt/luftveissykdom som klart skiller mellom ulike foreldregrupper (tabell a). At foreldrene er enslige forsørgere, øker i størst grad sannsynligheten for luftveissykdom hos barnet. På grunn av at de tre målene for familietype/samlivsoppløsning er korrelert, kan vi ikke konkludere med at variablene samlivsoppløsning og overgangsstønad ikke er uten betydning for omfanget av luftveissykdommer hos barnet. Ut fra en multivariat betraktning er utdanning hos foreldrene en like viktig prediktor. Utdanning er mer signifikant enn familietype (0,0018), men en oddsrate for utdanning på 0,881 må ses på bakgrunn av at variabelen er målt som kontinuerlig, mens familietype er dikotom (oddsrate = 1,890). For de øvrige diagnosegruppene øker sosialhjelpsstatus sannsynligheten for øye-/øreproblemer (P=0,0003), mens høy alder øker sannsynligheten for at barnet har medfødte lidelser (P=0,0087). Barn der mor mottok overgangsstønad har noe oftere annen lidelse (P=0,0001). Sannsynligheten for sykehusinnleggelse øker både dersom barnets far er arbeidsløs eller mor var sosialhjelpsmottaker i 1992. Ut fra en multivariat betraktning er det arbeidsløshet hos far som er den avgjørende faktor (oddsrate = 1,8) mens sosialhjelps- status har liten praktisk betydning når det er kontrollert for arbeidsløshet hos far (oddsrate = 1,0). For sykehusinn- leggelse lenger enn 7 dager er det kun sosialhjelpsstatus som er signifikant (P=0,0065).

Tabell a: Faktorer som påvirker sannsynligheten for luftveissykdommer første leveår. Stegvis logistisk regresjon, barn som har astma/bronkitt/luftveissykdom = 1 (N=225), øvrige = 0 (N=6 331)

Variabel/rangering	Estimat	STD	Kji-kvadrat	Oddsrate	P-verdi	Verdi
Konstant	-3,9329	0,4124	91,0	0,020	0,0001	
1. Familietype	0,6365	0,2214	8,3	1,890	0,0040	Svarpersoner som er enslige forsørgere = 1, øvrige = 0
2. Utdanning	-0,1271	0,0408	9,7	0,881	0,0018	Kontinuerlig variabel, verdi 1 til 8
3. Etnisitet	0,0732	0,0350	4,4	1,076	0,0365	Barn der begge foreldre er født i 3. verden = 1, øvrige = 0

Analysene tyder ikke på at noen av diagnosene er mer utbredt i storbyer (Oslo), eller mindre utbredt i usent- rale strøk. Omfang av miljøproblemer og forurensing blir ofte knyttet til f.eks. luftveissykdommer. Sentralitet og storbystatus er neppe gode indika- torer for miljøproblemer, vi kan der- for ikke slutte av analysen at det ikke er sammenhenger mellom barns sykelighet og miljøproblemer. Vi vet imidlertid at andelen sosialhjelpsmot- takere er relativt høy i sentrale strøk,

det er derfor nødvendig å kontrollere for dette i analysene. Eksem og hud- problemer er den klart største diag- nosegruppen, og viser seg ikke å skil- le mellom ulike sosiale grupper.

Arbeidsløses barn oftere på sykehus

Som vist i tabell 2, er barn av sosial- hjelpsmottakere oftere innlagt på sy- kehus enn andre. Det ser også ut til at barn av sosialhjelpsmottakere lig- ger lenger på sykehus når de først er

innlagt. Dette dreier seg om statistisk signifikante sammenhenger (se ram- me 3). På bakgrunn av at barn av sosialhjelpsmottakere har høyere sykelighet enn andre når vi ser på sykdomsgruppene samlet (tabell 1), er ikke dette overraskende.

Barn i sentrale strøk, f.eks. fra Oslo, er ikke oftere innlagt på sykehus. Barn bosatt i mindre sentrale kom- muner har samme innleggelseshyp- pighet som andre. I den grad disse

egenskapene ved bosted fanger opp tilgjengeligheten, påvirker ikke nærhet til sykehus sannsynligheten for sykehusinnleggelse.

Imidlertid er barn i familier der barnefaren har opplevd arbeidsløshet i barnets første leveår, hyppigere innlagt. Dette funnet er mer overraskende, siden arbeidsløshet hos barnefar ikke viste seg å være av betydning for omfanget av de ulike sykdomsgruppene (jf. tabell 1).

Hvorfor har sosiale problemer større betydning for sykehusinnleggelser enn andre bakgrunnsegenskaper som i større grad er knyttet direkte til barns sykелighet? En av de viktigste årsakene til sykehusinnleggelse blant barn er som nevnt luftveissykdommer (jf. note 2). Hvorfor er ikke utdanning, familietype eller innvandringsstatus signifikant? Analysen gir ikke grunnlag for å trekke noen konklusjon om dette. I de fleste tilfeller vil det være barnets helsetilstand som bestemmer en eventuell sykehusinnleggelse, eller beslutning om utskriving. Våre resultater kan tyde på at også trekk ved barnets sosiale omgivelser kan påvirke helsepersonellens medisinske-faglige beslutninger om både sykehusinnleggelse og utskrivningstidspunkt. Det kan også tenkes at arbeidsløshet hos foreldre peker mot en større risiko hos barna for andre sykdomsgrupper enn de vi har undersøkt, for eksempel infeksjoner. I en undersøkelse fra en skotsk storby ble det påvist en sterk sammenheng mellom sykehusinnleggelse hos barn og arbeidsløshet hos foreldre. Sannsynligheten for sykehusinnleggelse var flere ganger større for barn med arbeidsløse foreldre (Maclure og Stewart 1984). Den skotske undersøkelsen fokuserte spesielt på infeksjonssykdommer, og brukte arbeidsløshet, boforhold og trangboddhet som indikatorer på sosial bakgrunn. Undersøkelsen kunne altså ikke fast-

Tabell 2: Sykehusinnleggelser første leveår etter sosialhjelpsstatus hos mor og arbeidsløshet hos far. Prosent. 1994

	I alt	Ikke innlagt	Innlagt		
			1-6 døgn	7-29 døgn	over 29 døgn
Alle	100	87,0	9,9	2,3	0,8
Mor mottok sosialhjelp i 1992	100	78,7	15,8	3,3	2,2
Barnets far arbeidsløs minst 3 md. i 1994	100	83,5	12,5	2,8	1,3

slå om arbeidsløshet i større grad enn andre sosiale bakgrunnsfaktorer øker muligheten for sykehusinnleggelse. En amerikansk undersøkelse av sykehusinnleggelse hos tenåringsmødre viste derimot at arbeidsløshet i husholdet økte mulighetene for sykehusinnleggelse, mens det ikke ble funnet en tilsvarende sammenheng med inntekt eller utdanning (Wilson mfl. 1990).

Samsvar med andre undersøkelser

Det er samsvar mellom studiene av dødelighet og utdanningsbakgrunn og vår undersøkelse av omfang av helseproblemer, der foreldrenes utdanning påvirker mulighetene for at barna rammes av luftveissykdommer. Studier med helseundersøkelsene som datagrunnlag kan, som nevnt innledningsvis, ikke påvise forskjeller mellom ulike sosiale grupper, og avviker dermed fra våre resultater. Dette kan skyldes flere forhold. Vår undersøkelse av sykелighet og sykehusinnleggelser første leveår definerer utdanning, etnisitet, familietype, sosialhjelpsstatus og arbeidsløshet som sentrale analysevariabler. Helseundersøkelsene manglet informasjon om disse forholdene i sitt materiale. Helseundersøkelsene omfattet 2 500 barn i alderen 0-15 år, og avviker dermed fra vårt utvalg barnefamilier både når det gjelder alder og omfang. Ved store utvalg er mulighetene til å

vise at små forskjeller mellom ulike sosiale grupper er statistisk signifikante relativt gode. Den nordiske undersøkelsen av sammenhenger mellom sykdomsutbredelse og sosial bakgrunn hos barn skilte ikke mellom ulike diagnosegrupper, og manglet også opplysninger om de fleste bakgrunnsvariabler anvendt i vår undersøkelse.

Overrapportering og frafall

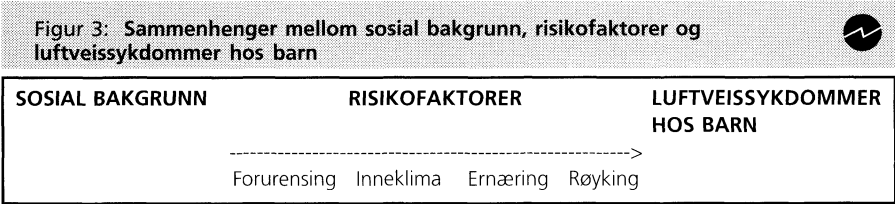
Datagrunnlaget beskriver foreldrenes egne vurderinger av barnas sykелighet. Kan det tenkes at rapporteringsvilligheten er forskjellig i ulike sosiale lag av befolkningen? Det er påvist at menn med høy sosial status har en relativt lav terskel for å rapportere helseplager som langvarig sykdom (Elstad 1996). Forskjellene mellom de ulike sosiale gruppene kan derfor være større enn vår undersøkelse viser. En mer alvorlig feilkilde er det skjeve frafallet. Til sammen 75 prosent av dem som fikk tilsendt spørreskjema, svarte. Dette er en relativt høy svarprosent i en postal utvalgsundersøkelse. Svarprosenten varierte imidlertid mellom ulike sosiale grupper. Det var noe lavere svarprosent blant dem som hadde lav utdanning og blant dem som hadde vært mottakere av sosialhjelp eller overgangsstønad i 1992. Svarprosenten for disse gruppene var mellom 55 og 61 prosent. For innvandrere fra den 3. verden var frafallet særlig stort, 55

prosent besvarte ikke spørreskjemaet. En frafallsanalyse viser at det særlig er utdanning som påvirker svarprosenten. Dette innebærer at utdanningsnivået i grupper med stort frafall er høyere enn gjennomsnittet for disse gruppene. Når utdanningsnivå er knyttet til sykелighet, er det grunn til å anta at sykелigheten i grupper med stort frafall er større enn den vi faktisk har registrert. Konklusjonen er at vi i utvalgsundersøkelser kan regne med å måle høyere sykелighet hos grupper med høy sosial status enn det som reelt sett er tilfelle, mens sykелigheten i grupper med stort frafall trolig er høyere enn det som faktisk er registrert.

Sosial bakgrunn og luftveissykdom: En tilfeldig sammenheng?

Hvilke mekanismer er det som for midler sammenhengene mellom helsetilstand og sosial bakgrunn? Barnets sosiale bakgrunn kan ikke sies å være den umiddelbare årsak til sykdom. Epidemiologisk forskning har identifisert en rekke faktorer som har en mer direkte, utløsende virkning i et sykdomsforløp. Ofte vil tilstedeværelsen av et sett av spesifikke risikofaktorer samtidig føre til at sykdom oppstår. I figur 3 har vi laget et eksempel på hvordan en slik årsakskjede kan se ut. På grunn av en relativt vanskelig levekårsituasjon for f.eks. enslige forsørgere og innvandrere fra den 3. verden, vil barn i disse familiene være mer utsatt for ulike risikofaktorer som kan utløse sykdom hos barnet.

Mange studier har pekt på ulike risikofaktorer som viktige forklaringsfaktorer. De som røyker, har dårlig innelima, spiser fett- og saltholdig mat, ikke mosjoner osv. er mer utsatt for sykdommer enn andre med sunnere livsstil og omgivelser. På tilsvarende måte er det mulig å knytte negativ helseatferd hos foreldre og trekk ved

bosituasjon og kosthold til sykелighet hos barn. Det er vist at barn som har vært eksponert for røyking er mer utsatt for luftveissykdommer enn andre, det samme gjelder barn som ikke fikk morsmelk som spedbarn (Graham mfl. 1990).

Det finnes også dokumentasjon på at risikofaktorer for sykdom er mer utbredt i bestemte sosiale grupper. Når det gjelder for eksempel røyking og amming er det påvist klare forskjeller (Nylander 1987). Det er etablert kunnskap om at røyking er mer vanlig blant grupper med lav sosial status, trolig er disse forskjellene relativt store i Norge (Statens tobakksskaderåd 1994). En dansk undersøkelse viser at sosial status har betydning for ammeperiodens lengde (Mose Hansen og Udsen 1994). Barn av ufaglærte arbeidere ammes kortest, og ammeperiodens lengde øker med foreldrenes sosiale status. Det er også dokumentert en tilsvarende sammenheng med norske data (Rosenberg 1991).

Faktorer som boforhold og innelima er særlig relevante når det gjelder luftveissykdommer. Resultater fra Statistisk sentralbyrås levekårsundersøkelser viser at enslige forsørgere og lavinntektsgrupper er mer utsatt for støy, trafikkbelastning og fukt/kulde i boligen enn andre (Barstad 1994).

Når f.eks. innvandrereldre og enslige forsørgere rapporterer en større forekomst av luftveissykdommer hos barna sine, kan dette tolkes som et utslag av en større eksponering for risikofaktorer og generelt vanskelige

levkår. Selv om en rekke studier har påvist sammenhenger mellom innvandrersstatus/etnisitet og sykелighet, er det neppe denne egenskapen som i seg selv påvirker sykелighet. Høyere sykелighet må ses i sammenheng med trekk ved innvandreres livssituasjon og sosiale forhold (Sheldon og Parker 1992).

Selv om sosial bakgrunn ikke er direkte eller utløsende årsak til sykdom, argumenterer Link og Phelan for at sosial bakgrunn likevel bør forstås som grunnleggende årsaker til sykелighet (Link og Phelan 1995). Hvis vi spør hvorfor noen er mer eksponert for risikofaktorer enn andre, er nettopp sosial bakgrunn en viktig del av svaret. Følgende kan brukes som eksempel: Sammenhengen mellom sosial status og røyking gjelder også under graviditet. Mødre med lav utdanning fortsetter å røyke under graviditeten oftere enn andre. I en engelsk undersøkelse ble et utvalg gravide som røykte, fulgt gjennom svangerskapet. Resultatene dokumenterte klart at denne atferden ikke skyldtes mangelfull erkjennelse av at røyking kan ha skadelige konsekvenser for barnet. Derimot ble det slått fast at røyking for mange var en mestringsstrategi, en måte å takle problemer på (Oakley 1989).

Tilgangen til samfunnets ressurser er ifølge Link og Phelan et nøkkeltema, ressurser som kan brukes til å unngå risikofaktorer og minimere konsekvensene dersom sykdom oppstår. Disse ressursene inkluderer økonomiske så vel som kulturelle ressurser, som f.eks. tilgang til formelle og ufor-

melle nettverk og kontakter. Disse ressursene er overførbare til nye situasjoner. Når nye risikofaktorer for sykdom identifiseres, vil det være grupper med høy sosial status som best er i stand til å sette seg i en situasjon der de kan unngå risikofaktorer. Dette er bakgrunnen for at sosiale forskjeller i sykkelighet ikke ser ut til å bli mindre over tid, og også vil vedvare så lenge samfunnets ressurser er systematisk skjevfordelt mellom ulike grupper.

1. Forfatterne vil takke Hanna Bild og Kari Kveim Lie ved Statens institutt for folkehelse, som har vært til stor hjelp i arbeidet med utarbeidelsen av spørreskjemaet som er grunnlaget for analysene i artikkelen, og som også har gitt nyttige kommentarer til tidligere utkast av artikkelen. Arnfinn Schjalm, Statistisk sentralbyrå, har gitt nyttige innspill til valg av metodisk tilnærming.

2. Tabell. Antall utskrivninger for 0-åringer. Prosent. 1993. N=17 402

Diagnose (ICD-9 kode)	Prosent
I alt	100
Infeksjoner (001-139)	4
Sykdom i nervesystem/sanseorgan (320-389)	3
Sykdom i åndedretsorganene (460-519)	14
Sykdom i fordøyelsesorganer (520-549)	4
Sykdom i urin-/kjønnsorganer (580-629)	3
Medfødte misdannelser (740-759)	14
Tilstander med begynnelse i den perinatale perioden (760-779)	42
Symptomer/ubestemte tilstander (780-799)	5
Skader og forgiftninger (800-999)	2
Øvrige diagnoser/uoppgitt	8

Kilde: Pasientstatistikk, Statistisk sentralbyrå.

3. At en sammenheng er statistisk signifikant, betyr at vi med minst 95 prosent sikkerhet kan si at forskjellene vi finner også eksisterer i virkeligheten.

Litteratur

Arntzen, Anett mfl. (1988): "Foreldres utdanningslengde relatert til dødelighet rundt fødsel og i første leveår." *Tidsskrift for den Norske Lægeforening* bd. 108 3082-5.

Bakketeig, Leiv mfl. (1993): Socioeconomic differences in fetal and infant mortality in

Scandinavia. *Journal of public health policy* bd. 14 82-90.

Barstad, Anders (1994): *Bomiljø og ulikhet. Om fordeling og endring av miljøproblemer på bostedet*. Rapporter 94/23, Statistisk sentralbyrå.

Bojer, Hilde (1995): "Barn og rettferdig fordeling". *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 1/95.

Borgan, Jens-Kristian og Lars B. Kristofersen (1986): *Dødelighet i yrker og sosioøkonomiske grupper 1970-1980*. Statistiske analyser nr. 56, Statistisk sentralbyrå.

Dahl, Espen (1994): *Sosiale ulikheter i helse: Artefakter eller seleksjon?* FAFO-rapport nr. 170.

Elstad, Jon Ivar (1981): "Hva viser helseundersøkelsene i 1968 og 1975 om sosiale ulikheter i barns helse?" Upublisert materiale.

Elstad, Jon Ivar (1985): "Helseulikheter mellom sosiale klasser". *Tidsskrift for samfunnsforskning*, bd. 26, s29-51.

Elstad, Jon Ivar (1996): How large are the differences - really? Self reported long standing illness among working class and middle class men. *Sociology of health & illness*. Under publisering.

Graham, N. mfl. (1990): Acute respiratory illness in adelaide children. II: "The relationship of maternal stress, social supports and family functioning". *International journal of epidemiology* bd 19, 937-43.

Grøtvedt, Liv og Liv Belsby (1995): *Barns helse. Helseundersøkelsene*. Rapporter 95/11, Statistisk sentralbyrå.

Hansen, Arvid og Arne S. Andersen (1983): *Barns levekår*. Statistiske analyser nr. 53, Statistisk sentralbyrå.

Huserbråten, Kirsti (1996): "Enslige har oftere helseproblemer enn andre". *Samfunnsspeilet* 1/96.

Kohler, Lennart, red (1990): *Barn och barnfamiljer i Norden. En studie av välfärd, hälsa och livskvalitet*. NHV-Rapport nr. 1, Nordiska hälsövrårdhögskolan.

Link, Bruce G. og Jo Phelan (1995): "Social conditions as fundamental causes of disease". *Journal of health and social behaviour*. Ekstranummer, s.80-94.

Maclure, Alison og Gordon T. Stewart (1984): "Admission of children to hospitals in Glasgow: relation to unemployment and other deprivation variables." *Lancet* 8404 s682-5.

Mose Hansen, Anette og Martin Udsen (1994): *Sundhetsplejen og småbørnsfamilierne. -en brukerundersøgelse*. Munksgaard.

Nordhagen, Rannveig og Bakketeig, Leiv S. (1994): "I begynnelsen var barnet... Avgjøres helse og livsløp allerede i fosterliv og tidlig barndom?" *Tidsskrift for den Norske Lægeforening* bd. 114 3570-5.

Nylander, G (1987): "Røyking og graviditet." *Tidsskrift for den Norske Lægeforening* bd. 107 s 662-65.

Oakley, Ann (1989): "Smoking in pregnancy: Smokescreen or risk factor? Towards a materialist analysis." *Sociology of health and illness* bd. 11 s. 311-335.

Rosenberg, Margit (1991): *On the relation between living conditions and variables linked to reproduction in Norway 1860-1984*. Institutt for informatikk, Universitetet i Oslo.

Schjalm, Arnfinn (1996): "Tolkning av logistiske regresjonsmodeller". Upublisert notat, Statistisk sentralbyrå.

Sheldon, Trevor A. og Hilda Parker (1992): "Race and ethnicity in health research". *Journal of public health medicine*, bd. 14, s. 104-110.

Statens tobakkskaderåd (1994): *Opp i røyk. Om tobakksrøyk i Norge gjennom 20 år*.

Williams, Hywel mfl. (1994): "Childhood eczema: disease of the advantaged." *British medical journal* bd. 308 1132-35.

Wilson, Michele mfl. (1990): "Rehospitalization of infants born to adolescent mothers". *Journal of adolescent health care* bd. 11 s.510-15.

Jon Erik Finnvold er førstetekonsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for helsestatistikk.

Rannveig Nordhagen er overlege ved Statens institutt for folkehelse, Avdeling for samfunnsmedisin.

Hjelp til rengjøring?

I Norge har vi nylig hatt en debatt om bruk av rengjøringshjelp i private husholdninger. Foreløpig har bare 1 av 20 kvinner privat rengjøringshjelp. Blant mødre er slik hjelp vanligst blant dem med god økonomi og høy utdanning. Hele 1 av 5 mødre i høyinntekts-husholdninger har rengjøringshjelp. Om lag 1/4 av alle voksne kan tenke seg å ha slik hjelp. Det er først og fremst økonomiske grunner som gjør at man ikke skaffer hjelp.

Ragni Hege Kitterød

De siste åra har Norge, i likhet med en rekke andre land, hatt en debatt om muligheter for kjøp av hjelp til hus- og vedlikeholdsarbeid i private hjem. Debatten har bakgrunn i den paradoksale situasjon at mange sliter med tidspress og dobbeltarbeid, mens andre er arbeidsledige. Det er diskutert hvorvidt offentlige virkemidler bør tas i bruk for å stimulere omsetningen av tjenester rettet mot private hjem, virkninger av ulike tiltak, om det er noe marked for denne type tjenester og om slike tjenester vil forsterke de sosiale skillelinjene i befolkningen (se f.eks. Cappelen mfl. 1995, Holtmark 1994, Selvaag 1995 og Isaksen 1995). Enkelte frykter at økt bruk av tjenester i private hjem innebærer en utvikling mot et "herskaps-tjenersamfunn" og skaper klaseskiller mellom dem som har råd til å kjøpe hjelp og dem som ikke har råd til dette. Andre hevder at kjøp av hjelp er et spørsmål om prioriteringer, og at slike tjenester vil lette hverdagen for mange dobbeltarbeidende foreldre. Det understrekes også at ansatte i bedrifter som tilbyr tjenester til private hjem, ikke må forveksles med tidligere tiders hushjelp. Ved forrige årsskifte ble det innført nye regler som gjør det billigere og enklere å engasjere privatpersoner for arbeid i hjemmet.¹ Med dette ønsket man å oppnå en viss sysselsettingsvekst, og å gjøre hverdagen lettere for familier med stort tidspress. Samtidig håpet man å få bukt med noe av det svarte arbeidet som eksisterer på området.

I 1994 henviste lederen i tidsskriftet *Sosialøkonomen* til den svenske debatten om kjøp av husholdningstjenester og etterlyste en norsk debatt om mulige virkemidler for å stimulere omsetningen av husholdnings- og vedlikeholdstjenester i private hjem. Det må, ble det hevdet, foreligge en alvorlig markedssvikt når gruppene av arbeidsledige og overarbeidede

ikke kobles sammen slik at flere får arbeid i tilknytning til private hjem. Etter den tid har det vært atskillig diskusjon rundt temaet. Det er også foretatt en del utredningsarbeid om mulige tiltak for å fremme tilbud og etterspørsel på området. Hjelp til en rekke oppgaver er diskutert, men foruten barnepass, er nok rengjøring den tjenesten som står mest sentralt. Denne artikkelen belyser bruken av privat rengjøringshjelp i Norge på midten av 1990-tallet. Opplysningene er hentet fra utvalgsundersøkelser i Statistisk sentralbyrå. Vi spør hvor mange, og hvem, som har slik hjelp, og hvor mange, og hvem, som kunne tenke seg å ha slik hjelp. Vi spør også hvorfor folk eventuelt ikke ønsker slik hjelp, og hvorfor de ikke skaffer slik hjelp hvis de ønsker det². Når det gjelder bruk av slik hjelp, ser vi hovedsakelig på kvinner. Når det gjelder holdninger, analyseres også menn. Vi har ikke opplysninger om hvorvidt tjenestene kjøpes på det svarte eller hvite marked, hvem som utfører dem eller hvor mye som betales. Mulige virkemidler og virkninger av ulike tiltak for å stimulere omsetningen av tjenester er ikke tema her.

Mindre husarbeid, mer kjøp av tjenester?

Opplysninger om bruk av rengjøringshjelp har interesse også fordi de kan si hvorvidt den markerte reduksjonen som har funnet sted i folks tid til husarbeid, er kompensert med kjøp av privat hjelp. Tidsbruksundersøkelser viser nemlig at folk bruker atskillig mindre tid til husarbeid i dag enn for noen ti-år siden. Mens kvinner i 1970 brukte om lag 29 1/2 timer pr. uke til husarbeid i gjennomsnitt, brukte kvinner i 1990 om lag 16 timer pr. uke. Endringen har, med noe ulik styrke, funnet sted i alle aldersgrupper og gjelder for de fleste typer husarbeid, også rengjøring. Nedgangen blant kvinner er ikke veid opp av en tilsvarende økning blant

menn eller hjemmeboende barn (Statistisk sentralbyrå 1975, 1983, 1992). Sett i lys av at boligstørrelsen har økt betraktelig, kan nedgangen i tiden brukt til rengjøring virke overraskende. I dag er nesten halvparten av landets boliger "svært romslige"³, mens dette tidlig på 1970-tallet bare gjaldt om lag en av fire boliger (Statistisk sentralbyrå 1996).

Det antas gjerne at nedgangen i husarbeidstiden har sammenheng med teknologiske nyvinninger, økt effektivitet, endret standard og mer kjøp av ferdigvarer. Her har vi imidlertid lite systematisk kunnskap. Ellingsæter (1995) påpeker at når norsk kvinneforskning har interessert seg for endringer i ulønnet arbeid, er det først og fremst omsorgsarbeidet som er analysert. Vanlig husarbeid har vakt mindre interesse. Det er rimelig å anta at ulike faktorer har betydning for endringer i tid til ulike oppgaver. Eksempelvis kan vi anta at reduksjonen i tid til matlaging og produksjon av klær særlig har sammenheng med økt bruk av ferdigvarer, mens endringer i tid til oppvask og klesvask mer bunner i teknologiske nyvinninger. Tiden til rengjøring påvirkes derimot neppe av ny teknologi og mer ferdigvarer, men kan ha sammenheng med endrede oppfatninger av hva som er akseptabel standard på renholdet, samt med større effektivitet på grunn av flere konkurrerende gjøremål. Ettersom omfanget av leid rengjøringshjelp ikke er systematisk analysert tidligere, vet vi imidlertid ikke i hvilken grad folk "kjøper" seg fri fra dette arbeidet.

Det er ikke uten videre klart hva som menes med privat rengjøringshjelp. Det kan være glidende overganger mellom vennetjenester som utføres mot en viss økonomisk godtgjørelse på den ene side, og rene markedstjenester på den annen. Dessuten kan det tenkes at enkelte oppfatter ren-

Datagrunnlag

Framstillingen er basert på spørsmål stilt i Statistisk sentralbyrås omnibusundersøkelser. Dette er individbaserte landsrepresentative utvalgsundersøkelser av personer 16-79 år som gjennomføres fire ganger i året. De består av en fast kjerne med bakgrunnsspørsmål samt spørsmål om ulike tema betalt av ulike oppdragsgivere. Hver undersøkelse dekker flere tema. Denne artikkelen bygger på tre undersøkelser fra 1994 og en fra 1995.

I 1994-undersøkelsene ble følgende spørsmål stilt: *Har husholdningen for tiden noen form for hjelp i huset? Regn med både vaskehjelp, rengjøringsbyrå, praktikant og annen form for hjelp.* De som svarte bekreftende, ble spurt om dette var praktikant eller dagmamma, vaskehjelp eller rengjøringsbyrå eller en annen form for hjelp. I 1995 var spørsmålsformuleringen: *Har husholdningen for tiden noen form for betalt, privat hjelp til rengjøring av boligen? Kommunal hjemmehjelp regnes ikke med.* De som ikke hadde slik hjelp, ble spurt om de kunne tenke seg å ha slik hjelp, og om grunner til at de da ikke hadde, eller ikke kunne tenke seg å ha, slik hjelp.

Svarprosent og nettoutvalg i undersøkelsene som benyttes i denne artikkelen er som følger:

	Svarprosent	Nettoutvalg
Mars 1994	76	1 514
Mai/juni 1994	76	1 505
September 1994	74	1 843
September 1995	71 ⁴	1 052

Utvalget til hver enkelt undersøkelse er altså forholdsvis lite og gir begrensede muligheter for å se på undergrupper uten at usikkerheten ved tallene blir stor. Ettersom spørsmålsstillingen i de tre undersøkelsene fra 1994 er den samme, kan vi slå disse sammen og får da et nettoutvalg på 4 862 personer. Dette gir bedre muligheter for å splitte materialet i grupper. I undersøkelsen fra 1995 har vi begrensede muligheter for å analysere spesielle grupper.

gjøring utført mot ukepenger av husholdningens tenåringer som kjøp av rengjøringshjelp, mens andre ikke regner med dette. Videre er det mulig at eldre vurderer egenandeler betalt for offentlige hjemmetjenester ulikt. Bildet vi får av omfanget av privat rengjøringshjelp varierer derfor noe etter hvordan spørsmålene stilles. I denne artikkelen benyttes opplysninger basert på to ulike spørsmålsformuleringer (se Datagrunnlag).

5 prosent av kvinner i yrkesaktiv alder har rengjøringshjelp
Foreløpig ser det ut til at bruken av rengjøringshjelp har et forholdsvis beskjedent omfang. Tabellene 1 og 2 viser andel kvinner i ulike familiefaser⁵ som har ulike former for hjelp i husholdningen slik bildet tegner seg på grunnlag av Statistisk sentralbyrås omnibusundersøkelser fra 1994 og 1995. Tallene gjelder for kvinner i yrkesaktiv alder (16-66 år). Bosatte i foreldrehusholdning er holdt utenfor.

Tabell 1: Andel kvinner 16-66 år i ulike familiefaser med ulike former for hjelp i hjemmet¹. Prosent. 1994

	Minst én form for hjelp	Praktikant/ dagmamma	Vaskehjelp/ rengjøringsbyrå	Annen hjelp
Enslige 16-44 år	1	-	1	-
Gifte 16-44 år, uten barn	2	1	1	-
Enslige forsørgere	5	2	3	-
Gifte, yngste barn 0-6 år	9	4	4	0
Gifte, yngste barn 7-19 år	6	0	5	1
Gifte 45-66 år, uten barn	6	-	5	1
Enslige 45-66 år, uten barn	3	-	1	1
Alle 16-66 år	5	1	4	1

¹ Unge enslige bosatt i foreldres husholdning er holdt utenfor
Kilde: Statistisk sentralbyrås omnibusundersøkelser mars, mai/juni og september 1994

Tabell 2: Andel kvinner 16-66 år i ulike familiefaser med rengjøringshjelp¹. Prosenttall for 1994 og 1995

	Praktikant/vaskehjelp (undersøkelser 1994)	Privat, betalt rengjøringshjelp (undersøkelse 1995)
Enslige 16-44 år	1	-
Gifte 16-44 år, uten barn	2	-
Enslige forsørgere	5	-
Gifte, yngste barn 0-6 år	8	7
Gifte, yngste barn 7-19 år	5	6
Gifte 45-66 år, uten barn	5	8
Enslige 45-66 år, uten barn	1	6
Alle 16-66 år	5	5

¹ Unge enslige bosatt i foreldres husholdning er holdt utenfor
Kilder: Statistisk sentralbyrås omnibusundersøkelser mars, mai/juni og september 1994 og Statistisk sentralbyrås omnibusundersøkelse september 1995

Første kolonne i tabell 1 viser andel som i 1994 oppgav at de hadde en eller annen form for hjelp i huset. Det ble presisert i spørsmålet at både vaskehjelp, rengjøringsbyrå, praktikant og annen form for hjelp skulle regnes med. Derimot ble det ikke presisert at hjelpen skulle være betalt, eller at kommunal hjemmehjelp skulle holdes utenfor. 5 prosent av alle kvinner 16-66 år har en eller annen form for hjelp i husholdningen. Andelen varierer noe mellom ulike familiefaser. Den er lavest blant unge enslige, og høyest blant gifte/samboende med barn under skolealder.

De som hadde en eller annen form for hjelp hjemme, ble spurt hvorvidt dette dreide seg om praktikant eller dagmamma, om vaskehjelp eller rengjøringsbyrå, og om andre former for hjelp. Disse alternativene var ikke gjensidig utelukkende, dvs. at man godt kunne markere flere former for hjelp. Mye tyder imidlertid på at hjelpetypene ble oppfattet som gjensidig utelukkende. Svært få oppgav nemlig mer enn én type, og det er lite sannsynlig at ingen av praktikantene også hjelper til med rengjøringen. Andre undersøkelser viser dessuten at langt flere småbarnsforeldre har

praktikant eller dagmamma enn de 4 prosentene som framkom i omnibusundersøkelsene.⁶ Trolig ble spørsmålet oppfattet slik at det bare gjaldt praktikanter som også gjør rent. Dermed er det antakelig bare de som har praktikanter som gjør rent, som her har oppgitt at de har hjelp i huset.

1 prosent av alle kvinner i yrkesaktiv alder oppgav at de hadde praktikant, 4 prosent at de hadde vaskehjelp eller rengjøringsbyrå og 1 prosent at de hadde "annen form for hjelp" (tabell 1). Ikke overraskende er det først og fremst mødre med barn under skolealder som har praktikant eller dagmamma. Vaskehjelp er imidlertid like utbredt blant kvinner med eldre barn og blant gifte uten barn, som blant småbarnsmødre. "Annen form for hjelp" er, uansett familiefase, lite utbredt blant kvinner i yrkesaktiv alder. Vi vet ikke sikkert hva slags hjelp dette dreier seg om. Det kan være både kommunal hjemmehjelp og slekts- eller vennehjelp til diverse husarbeid.

Trolig gir andelen som *enten* har rengjøringshjelp *eller* praktikant, et riktigere bilde av omfanget av privat rengjøringshjelp enn hva andelen med minst en form for hjelp gir. Vi antar da at de som her oppgir å ha praktikant, har praktikanter som hjelper til med rengjøringen. Riktignok har de ikke eksplisitt oppgitt at de har vaskehjelp, men dette skyldes trolig at svarkategoriene ble oppfattet som gjensidig utelukkende. Vi antar også at "annen form for hjelp" ikke dreier seg om privat rengjøringshjelp, men i hovedsak om offentlig hjemmehjelp eller diverse tjenester fra slekt, naboer og venner.

Regnet på denne måten finner vi at 5 prosent av alle kvinner i yrkesaktiv alder bor i en husholdning med rengjøringshjelp (tabell 2). Andelen er høyest blant småbarnsmødre hvor 8 prosent har slik hjelp, og lavest blant

unge enslige hvor bare 1 prosent har slik hjelp. Også en del gifte mødre med barn i skolealder, en del enslige mødre og en del godt voksne gifte uten hjemmeboende barn har slik hjelp.

Omnibusundersøkelsen fra 1995 gir omtrent samme bilde. Som nevnt tidligere, var spørsmålsformuleringen her noe annerledes. Det ble spurt om hvorvidt husholdningen for tiden hadde noen form for betalt, privat hjelp til rengjøring av boligen og presisert at kommunal rengjøringshjelp ikke skulle regnes med. Ulikt undersøkelsene fra 1994 ble det altså også presisert at hjelpen skulle være betalt. Også målt på denne måten finner vi at 5 prosent av kvinnene i yrkesaktiv alder bor i en husholdning med rengjøringshjelp (tabell 2). For gifte mødre er andelen med rengjøringshjelp omtrent de samme i de to undersøkelsene. For enkelte familiefaser skiller imidlertid bildet i 1995 seg noe fra det vi fikk gjennom undersøkelsene fra 1994. Mest slående er det kanskje at relativt flere middelaldrende gifte uten barn har rengjøringshjelp ifølge 1995-undersøkelsen enn ifølge undersøkelsene fra året før, og at relativt færre enslige forsørgere har rengjøringshjelp ifølge undersøkelsen fra 1995 enn ifølge undersøkelsene året før. Det er vanskelig å si hva disse forskjellene skyldes. For enslige forsørgeres vedkommende kan det tenkes at en del av den hjelpen som ble oppgitt i 1994-undersøkelsene, dreier seg om ubetalte tjenester. Ettersom utvalget til 1995-undersøkelsen var såpass lite, hefter det imidlertid en viss usikkerhet ved tallene her når vi ser på små grupper.

Også eldre kjøper private rengjøringstjenester

I tillegg til folk i yrkesaktiv alder, gir undersøkelsene opplysninger om bruk av rengjøringshjelp i aldersgruppen 67-79 år, altså blant "unge pen-

Tabell 3: Andel kvinner og menn 67-79 år med ulike former for hjelp i huset. Tall for gifte og enslige. Prosent. 1994 og 1995

	Minst én form for hjelp (1994)	Vaskehjelp/ rengjøringsbyrå (1994)	Annen hjelp (1994)	Privat, betalt rengjøringshjelp (1995)
Kvinner				
Gifte 67-79 år	11	9	4	9
Enslige 67-79 år	22	13	10	3
Alle	17	11	7	6
Menn				
Gifte 67-79 år	9	4	4	4
Enslige 67-79 år	44	20	24	(19) ¹
Alle	16	7	8	8

¹ Det er bare 16 observasjoner i gruppen

Kilder: Statistisk sentralbyrås omnibusundersøkelser mars, mai/juni og september 1994 og Statistisk sentralbyrås omnibusundersøkelse september 1995

sjonister". For eldre bunner nok bruken av hjelp mer i dårlig helse enn i manglende tid til å gjøre rent selv. Begge undersøkelsene tyder på at eldre oftere har hjelp til rengjøring enn folk i yrkesaktiv alder, men det er en viss forskjell mellom det bildet vi får av bruken av rengjøringshjelp blant eldre i 1994-undersøkelsene og i 1995-undersøkelsen (tabell 3). Dette har trolig sammenheng med at det i 1994 ikke ble presisert at ulønnede slekts- og vennetjenester og offentlig hjemmehjelp skulle holdes utenfor.

Henholdsvis 17 og 16 prosent av eldre kvinner og menn har en eller annen form for hjelp i hjemmet. Andelen er høyere blant enslige enn blant gifte. Særlig for menns vedkommende er denne forskjellen markert. Mye av hjelpen blant eldre dreier seg trolig om kommunal hjemmehjelp. Den høye andelen som oppgir å ha "annen form for hjelp" kan tyde på dette. Men en del eldre, både menn og kvinner, har også privat vaskehjelp. I 1994-undersøkelsene oppgav 11 prosent av eldre kvinner og 7 prosent av eldre menn at de hadde vaskehjelp/rengjøringsbyrå. Undersøkelsen fra 1995 gir omtrent samme bilde. Andelen var særlig høy blant enslige

menn. Dette kan tyde på at en del eldre kjøper rengjøringshjelp privat, enten som et supplement til, eller i stedet for, offentlig hjelp. Også andre undersøkelser tyder på at dette er tilfellet (se f.eks. Kitterød 1995 og Lingsom 1985). Men alt dette dreier seg neppe om rene markedstjenester. Antakelig er innslaget av betalte slekts-, nabo- og vennetjenester ganske omfattende. Ettersom vi ikke har opplysninger om hvem hjelpen kjøpes av og hvor mye som betales, vet vi lite om hva slags hjelp det dreier seg om. For enslige kvinners vedkommende finner vi lavere andel med hjelp i 1995-undersøkelsen enn i undersøkelsene året før. Trolig kommer dette av at også ubetalte tjenester ble regnet med i 1994.

Privat rengjøringshjelp - bare for de rike?

Mye av debatten om rengjøringshjelp har dreid seg om behovet blant yrkesaktive mødre. Det er en vanlig oppfatning at toinntektsfamilier sliter med travelhet og tidspress og at det særlig er mødre som møter doble krav fra yrkes- og familieliv. Mens enkelte ser rengjøringshjelp som et middel til å lette hverdagen for yrkesaktive kvinner, frykter andre at det

først og fremst er kvinner fra høyere sosiale lag som kan nyttiggjøre seg dette. Hvilke grupper mødre er det så som kjøper slike tjenester? Er det først og fremst de som har høy inntekt og gode jobber, eller er slike tjenester like vanlige blant mødre i alle sosiale lag? Spørsmålet belyses her ved å se på rengjøringshjelp blant gifte mødre med barn 0-19 år. Det er undersøkelsene fra 1994 som legges til grunn ettersom utvalget her er forholdsvis stort⁷.

Tabell 4 viser sammenhenger mellom bruk av rengjøringshjelp og en del sentrale bakgrunnsforhold. I alt har 7 prosent av mødrene enten vaskehjelp eller praktikant. Ikke overraskende er slik hjelp vanligere blant dem som har lang arbeidstid enn blant øvrige mødre⁸. Men også blant dem som vanligvis ikke er yrkesaktive, er det en del som har slik hjelp. Det er først og fremst mødre som arbeider langt mer enn normalarbeidstiden som oftere enn andre har hjelp hjemme. Det er også en klar tendens til at mødre med høy utdanning oftere har rengjøringshjelp enn mødre med lav utdanning. Videre er det samvariasjon mellom husholdningens bruttoinntekt⁹ og bruk av rengjøringshjelp. Mødre i høyinntekts-husholdninger har langt oftere hjelp til rengjøring enn andre mødre. Blant bosatte i husholdninger med en bruttoinntekt på minst 500 000 kroner er andelen hele 19 prosent. Det er også klare forskjeller mellom mødre i ulike bostedsstrøk. Bosatte i store byer har oftere hjelp enn andre.

Slike sammenhenger mellom to og to forhold er imidlertid vanskelige å tolke. Forskjellene mellom grupper kan skyldes underliggende sammenhenger som ikke kommer fram i tabellen. Eksempelvis kan det tenkes at mødre i ulike bostedsstrøk skiller seg systematisk fra hverandre på flere måter, og at det er disse andre for-

Tabell 4: Andel gifte mødre med barn 0-19 år i ulike grupper som har vaskehjelp/praktikant. Prosent. 1994

Arbeidstid	
Ikke sysselsatt	5
Sysselsatt, vanlig arb.tid 1-29 timer pr. uke	5
Sysselsatt, vanlig arb.tid 30-39 timer pr. uke	8
Sysselsatt, vanlig arb.tid 40-44 timer pr. uke	5
Sysselsatt, vanlig arb.tid 45 timer + pr. uke	18
Utdanningsnivå	
Ungdomsskolenivå	2
Videregående skole nivå 1 (10-årig skole)	5
Videregående skole nivå 2 (11-12-årig skole)	3
Universitets-/høgskolenivå 1 (13-14-årig skole)	11
Universitets-/høgskolenivå 2 (15-årig skole +)	18
Husholdningens bruttoinntekt	
-299 000 kr	2
300 000-399 000 kr	5
400 000-499 000 kr	7
500 000 kr +	19
Bostedsstrøk	
Spredtbygd strøk	5
Tettbygd strøk, 200-19 999 innbyggere	6
Tettbygd strøk, 20 000-99 999 innbyggere	4
Tettbygd strøk, 100 000 innbyggere +	14

Kilde: Statistisk sentralbyrås omnibusundersøkelser mars, mai/juni og september 1994

skjellene som har betydning for hvorvidt man har rengjøringshjelp eller ikke. For å få et bedre bilde av hvilke faktorer som har betydning, har vi gjennomført en analyse hvor vi ser på effekten av flere forhold samtidig. I tillegg til arbeidstid, utdanningsnivå, inntekt og bostedsstrøk inngår her husholdningsstørrelse, yngste barns alder samt mødrenes alder som mulige forklaringsvariabler. Antakelsen er at mødre i store husholdninger oftere har rengjøringshjelp enn mødre i mindre husholdninger og at mødre med små barn oftere har hjelp enn

mødre med eldre barn. Aldersvariabelen er tatt med ut fra en antakelse om at det kan være en viss generasjonsforskjell blant dagens mødre, i den forstand at unge mødre er mindre preget av "68-generasjonens" idealer om likhet mellom kvinner i ulike sosiale lag enn de litt eldre mødrene, og dermed har en mer positiv holdning til å kjøpe rengjøringstjenester.

Ettersom den avhengige variabelen i modellen bare har to mulige utfall (har hjelp/har ikke hjelp) har vi benyttet logistisk regresjonsanalyse. Her beregnes effekten av hver enkelt variabel samtidig som andre forhold holdes konstante. Det viser seg da at både mødres utdanningsnivå og husholdningens inntekt har betydning for sannsynligheten for å ha hjelp i huset også når andre forhold holdes konstant. Husholdningsinntekten er den enkeltvariabel i modellen som har størst effekt. Alt annet likt, har også arbeidstiden en viss betydning for sannsynligheten for å ha rengjøringshjelp, i den forstand at mødre med lang arbeidstid oftere har slik hjelp enn andre mødre. Men noe av den bivariate sammenhengen mellom arbeidstid og rengjøringshjelp ser ut til å være knyttet til inntekts- og utdanningsforhold. Når disse variablene tas ut av modellen, blir effekten av arbeidstid klarere. Dette tyder på at det ikke først og fremst er arbeidstiden, men mødres utdanningsnivå og inntektssituasjon som har betydning for om de har rengjøringshjelp eller ikke.

Typen bostedsstrøk har derimot ingen effekt når andre forhold holdes konstante. Den bivariate sammenhengen mellom bostedsstrøk og bruk av rengjøringshjelp ser ut til å skyldes at mødre i de store byene har høyere utdanning og inntekt enn mødre ellers. Når disse variablene tas ut av modellen, blir effekten av bostedsstrøk klar. Heller ikke antall personer

i husholdningen, yngste barns alder eller mors alder har noen selvstendig betydning for sannsynligheten for å ha rengjøringshjelp.

Ikke uventet ser det altså ut til at rengjøringshjelp blant mødre til en viss grad er et høystatusfenomen. Uansett bostedsstrøk, husholdningsstørrelse, barnas alder og egen arbeidstid har mødre med høy utdanning og romslig økonomi oftere slik hjelp enn andre mødre. Men selv om det er klare inntekts- og utdanningsforskjeller på dette området, er det også en del mødre med mindre utdannings- og inntektsressurser som har rengjøringshjelp (se tabell 4). Dette tyder på at bruk av rengjøringshjelp ikke bare er et spørsmål om god økonomi, men også har med prioriteringer å gjøre.

Kvinner ønsker oftere rengjøringshjelp enn menn

Selv om bruk av rengjøringshjelp diskuteres mye, er det altså foreløpig få som har slik hjelp. Men hvordan er folks preferanser og holdninger på dette området? Er det mange som ønsker slik hjelp, og hvem er i tilfelle dette? Slike forhold er ikke helt enkle å kartlegge. Som Pedersen (1995) påpeker i en dansk rapport om emnet, besvares slike spørsmål i lys av eksisterende betingelser på området. Folk tenker i forhold til dagens prisnivå, dagens tilbud av "svart" og "hvit" arbeidskraft og omgivelsenes holdninger til, og bruk av, rengjøringshjelp.

I omnibusundersøkelsen fra 1995 ble det stilt spørsmål om ønsker om rengjøringshjelp. De som ikke hadde privat, betalt hjelp ble spurt hvorvidt de i sin nåværende situasjon kunne tenke seg å ha slik hjelp. De som svarte bekræftende, ble så spurt hvorfor de ikke hadde slik hjelp. De som ikke kunne tenke seg hjelp, ble bedt om å begrunne dette. Spørsmålene om be-

grunnelser ble stilt åpent og svarene kodet i ettertid. De begrunnelser som ble gitt, tyder på at spørsmålet om ønsker om rengjøringshjelp ble oppfattet noe ulikt. Mens enkelte svarte ut fra dagens behov og økonomiske situasjon, tenkte andre mer prinsipielt. Opplysningene gir likevel en pekepinn om ønsker og holdninger på området.

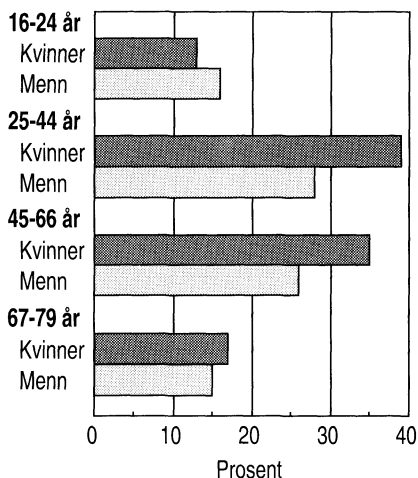
Vel 1/4 av alle voksne kan i sin nåværende situasjon tenke seg å ha rengjøringshjelp. Kvinner ønsker slik hjelp oftere enn menn. Blant begge kjønn er det en viss aldersvariasjon, i den forstand at unge og eldre sjeldnere ønsker hjelp enn andre (figur 1)¹⁰. Kjønnsforskjellene gjelder først og fremst i aldersgruppene 25-44 år og 45-66 år. Her kan nærmere 40 prosent av kvinnene tenke seg rengjøringshjelp mot vel 25 prosent av mennene. I undersøkelsen ble det også registrert hvor mye tid den enkelte bruker til husarbeid. Til en viss grad er kjønnsforskjellen i ønsker om rengjøringshjelp knyttet til at kvinner

bruker mer tid enn menn til husarbeid, men uansett omfanget av husarbeidet er ønsker om rengjøringshjelp vanligere blant kvinner enn blant menn. Dette kan tyde på at ikke bare det faktiske arbeidet, men også ansvaret for og initiativet til at ting blir gjort i huset, særlig hviler på kvinner.

Ettersom utvalget i denne undersøkelsen er såpass lite (se rammetekst om datagrunnlaget), er det vanskelig å finne klare mønstre når det gjelder hvilke forhold som har betydning for kvinners ønsker om rengjøringshjelp. Analyser tyder imidlertid på at ønsker om hjelp blant gifte kvinner i alderen 25-66 år er knyttet til lang arbeidstid, høy utdanning, høy inntekt og store husholdninger. Fordi antall observasjoner er så lavt, er imidlertid forskjellene mellom grupper usikre.

Omnibusundersøkelsen tyder altså på at selv om forholdsvis få har privat rengjøringshjelp, er det ganske mange som kan tenke seg å kjøpe slike tjenester. Det er imidlertid viktig å være klar over at det bildet vi får, vil variere noe med hvordan spørsmålet utformes. I en dansk undersøkelse om markedet for hjemmetjenester tok man utgangspunkt i husarbeid som husholdningen allerede hadde utført og spurte om folk gjerne ville ha andre til å utføre dette og hvor mye de eventuelt ville betale (Pedersen 1995). I den norske undersøkelsen ble spørsmålet ikke knyttet til husarbeid som faktisk var utført. Bortsett fra at det i spørsmålet ble henvist til folks "nåværende situasjon", ble det ikke spesifisert hvilke betingelser slike tjenester skulle kjøpes under. Svarmønsteret ville trolig blitt noe annerledes hvis vi hadde stilt mer hypotetiske spørsmål med forutsetninger om prisnivå, om at tjenestene skulle kjøpes på det hvite marked, eller om omgivelsenes holdninger til, og bruk av, slike tjenester.

Figur 1: Andel kvinner og menn i ulike aldersgrupper som kan tenke seg å ha rengjøringshjelp. Prosent

Kilde: Statistisk sentralbyrås omnibusundersøkelse september 1995

Økonomien en viktig hindring for å skaffe rengjøringshjelp

Det ser ut til at det først og fremst er økonomien som hindrer folk i å skaffe seg rengjøringshjelp. Nærmere halvparten av dem som kunne tenke seg å ha rengjøringshjelp, men ikke har dette, oppgir som viktigste grunn til ikke å skaffe hjelp at de synes det er for dyrt (tabell 5). Den andre hovedgruppen av begrunnelser går på at man egentlig ikke har behov for slik hjelp akkurat nå. Om lag en av fire angir slike grunner. Trolig har disse lagt mer prinsipielle overveielser til grunn når de har gitt uttrykk for at de kunne tenke seg rengjøringshjelp. De kunne i prinsippet tenke seg slik hjelp og kommer kanskje til å skaffe det hvis situasjonen endres, men akkurat nå er ikke behovet tilstrekkelig stort. En del av disse svarene var imidlertid vanskelige å plassere i en bestemt kategori. Enkelte uttrykte f.eks. at "man bør greie å gjøre rent selv". I slike tilfelle er det ikke helt klart om det er manglende behov eller mer moralske og følelsemessige hindringer som gjør at man ikke skaffer hjelp. Vi har her kodet svarene som om behovet for hjelp ikke er til stede.

Tabell 5: Personer som kunne tenke seg å ha rengjøringshjelp, etter viktigste grunn til at de ikke har slik hjelp. Tall for kvinner og menn. Prosent

	Kvinner	Menn
For dyrt	49	48
Har ikke behov for slik hjelp	25	24
Uenighet i familien	1	2
Synes det er "upassende"	5	-
Vil ikke ha fremmede i huset	4	2
Vanskelig å få tak i noen som er pålitelig	4	10
Har ikke hatt tiltak til å skaffe noen ennå	6	7
Andre grunner/vet ikke	6	7
Antall personer som svarte	159	126

Kilde: Statistisk sentralbyrås omnibusundersøkelse september 1995

Foruten økonomi og manglende behov, viser enkelte til at det er vanskelig å få tak i pålitelige folk for å begrunne hvorfor de ikke har rengjøringshjelp. Videre peker enkelte på at de synes det er upassende eller flaut å ha slik hjelp, noen at de ikke liker å ha fremmede i huset, noen at de ikke har hatt tiltak til å få tak i hjelp ennå, og noen få på at det hersker uenighet i familien på dette området. Videre er det enkelte som ikke kan angi noen bestemt grunn, og enkelte som gir grunner som ikke kan plasseres i noen bestemt kategori.

For de fleste begrunnelser er det små kjønnsforskjeller. Det er imidlertid en viss tendens til at kvinner oftere enn menn synes det er upassende å ha rengjøringshjelp, mens menn oftere enn kvinner mener det er vanskelig å få tak i pålitelig hjelp.

Også det bildet vi får av hvorfor folk ikke skaffer rengjøringshjelp selv om de kunne tenke seg slik hjelp, er selv sagt preget av måten spørsmålene er stilt på. Som nevnt, er spørsmålene i omnibusundersøkelsen stilt åpent. Det er altså de grunner folk selv umiddelbart tenker på, som fanges opp. De aller fleste har kun gitt én grunn. Dersom man i stedet hadde presentert et sett av begrunnelser for folk og bedt dem ta stilling til viktigheten av hver enkelt, ville bildet trolig blitt noe annerledes. Det samme ville være tilfelle hvis folk hadde fått oppgitt en rekke mulige begrunnelser og ble bedt om å plukke ut den viktigste. De fleste ville da ta med i betraktningen også forhold de ikke umiddelbart tenker på når spørsmålet stilles åpent.

Manglende ønsker om hjelp bunner i manglende behov

Om lag 2/3 av den voksne befolkning 16-79 år verken har, eller kan i sin nåværende situasjon tenke seg å ha, rengjøringshjelp. De aller fleste av

Tabell 6: Personer som ikke kunne tenke seg å ha rengjøringshjelp etter viktigste grunn til at de ikke ønsker slik hjelp. Tall for kvinner og menn. Prosent

	Kvinner	Menn
Har ikke behov for slik hjelp	84	85
For dyrt	7	12
Synes det er "upassende"	0	1
Vil ikke ha fremmede i huset	7	1
Har kommunal hjemmehjelp	1	1
Andre grunner/vet ikke	1	-
Antall personer som svarte	336	372

Kilde: Statistisk sentralbyrås omnibusundersøkelse september 1995

disse, hele 85 prosent, begrunner sitt manglende ønske om slik hjelp med at behovet ikke er til stede (tabell 6). Også her er det små kjønnsforskjeller. Den nest vanligste begrunnelsen går ut på at rengjøringshjelp er for dyrt. Videre peker enkelte på at de ikke ønsker fremmede i huset, mens noen ganske få henviser til at det er upassende å ha slik hjelp, eller at de allerede har kommunal hjemmehjelp. Også på dette området gjelder selv sagt at det bildet vi får av folks holdninger, vil avhenge noe av hvordan spørsmålet stilles.

Kan vi vente økt bruk av rengjøringshjelp

Selv om privat rengjøringshjelp diskuteres mye, er det altså foreløpig forholdsvis få som benytter slike tjenester. Bare om lag 1 av 20 voksne kvinner har hjelp til rengjøring i husholdningen. Det ser dermed ikke ut til at den nedgangen i tid brukt til rengjøring som har funnet sted de siste tiåra, i særlig grad er kompensert med kjøp av privat hjelp. Sett i lys av at stadig flere kvinner har yrkesarbeid og at boligstørrelsen har økt betraktelig, kan dette virke overraskende. Mye av diskusjonen om rengjøringshjelp har vært knyttet til travle barnefamiliers behov for av-

lastning i hverdagen. Men også blant mødre er bruken av rengjøringshjelp forholdsvis beskjedne. Her er det, ikke overraskende, klare sosiale skillelinjer. Det er særlig de som har god økonomi og høy utdanning som har slik hjelp, men det forekommer også blant andre grupper av mødre.

Både i Sverige og Danmark ser mange et betydelig latent marked for tjenester rettet mot hjemmet. Begge landene har, som en rekke andre land, hatt en del utredningsarbeid angående kjøp av tjenester i private

hjem. Diskusjonen gjelder både hus- og hagearbeid, vedlikehold og oppussing og til dels omsorgsarbeid. I begge land fikk mødre for alvor innpass på arbeidsmarkedet på 1960- og 1970-tallet, og dette var noe tidligere enn i Norge. Dermed kom tidspresproblematikken i toinntektsfamilier tidligere på dagsorden. Enkelte svenske forskere hevder at landets sysselsettingsproblemer ikke er et spørsmål om mangel på arbeid, men om hvordan samfunnet fordeler arbeidet mellom ulike individer (Pålsson og Norrman 1994). De mener det helt klart

finnes et marked for "hemarbete" i Sverige og foreslår at husholdet betraktes som et foretak og kjøp av hjemmetjenester som fradragsberettigede produksjonskostnader. Dette vil, hevder de, gi en bedre utnyttelse av samfunnets ressurser, økt sysselsetting, større likestilling, mindre svart arbeid og muligheter for å redusere offentlig sektor. Forslaget har avstedkommet atskillig diskusjon.

Også i Danmark mener man det finnes et marked for kjøp av tjenester i private hjem og at denne sektoren

rommer et betydelig sysselsettingspotensiale. Ifølge Pedersen (1995) kan hver femte danske husholdning tenke seg å betale andre for å utføre noe av det daglige arbeidet hjemme. Interessen for slik "forbrugsservice" er størst når det gjelder rengjøring, maling og tapetsering. Dette er tidkrevende aktiviteter som folk ikke har sterke preferanser for å utføre selv. Derimot er det få som ønsker å overlate innkjøp, matlaging og hagearbeid til andre. Det er først og fremst de som har lang arbeidstid og allerede bruker lite tid til husarbeid, som etterspør tjenester i husholdningen. De priser folk er villige til å betale, ligger imidlertid nærmere det svarte enn det hvite marked. På kort sikt er det altså travle foreldre med høy inntekt som sees som en mulig kjøpergruppe. På lengre sikt tenker man seg også andre kjøpere, f.eks. enslige som prioriterer arbeid og fritid høyt, og eldre som ønsker privat hjelp som supplement til offentlige tjenester. Det understrekes imidlertid at man ikke vet hvilke betingelser som må oppfylles for at nye grupper skal kjøpe husholdstjenester.

Norske kvinner bruker fremdeles noe mindre tid i yrkeslivet enn svenske og danske, men også her går utviklingen klart i retning av høyere kvinnelig yrkesaktivitet, mer heltid, og lengre deltid (Statistisk sentralbyrå 1995). Dette har medført økt oppmerksomhet om tidsknapphet også her (se f.eks. Berg mfl. 1990), samtidig som vi periodevis har hatt, etter norske forhold, høye ledighetstall. Dette er noe av bakgrunnen for de siste års diskusjon om bruk av hjelp i husholdningen.

Det er vanskelig å si noe om den framtidige etterspørselen etter rengjøringshjelp i Norge. Tallene i denne artikkelen er hentet fra 1994 og 1995. Muligens har bruken økt noe etter at nye regler ble innført ved for-

rige årsskifte, men det er neppe snakk om store endringer¹¹. Selv om få har rengjøringshjelp, er det forholdsvis mange, en av fire voksne, som kan tenke seg å kjøpe slike tjenester. Utviklingen framover vil avhenge av hvilke virkemidler som tas i bruk for å stimulere omsetningen av denne type tjenester, men også av endringer i folks holdninger på området og av hvilke seriøse tilbud som utvikles. Som nevnt, peker enkelte på at det er flaut eller upassende å ha slik hjelp, eller at det er vanskelig å få tak i pålitelige folk. Foreløpig ser det ut til at bruk av rengjøringshjelp først og fremst er et høystatus- og et storbyfenomen, men også dette kan tenkes å endre seg etter hvert som stadig flere kvinner tar full jobb også i perioder med omfattende barneomsorg. Selv om rengjøringshjelp er dyrt, er det helt klart et spørsmål om prioriteringer både når det gjelder tid og penger.

1. De nye reglene, som gjelder fra 1. januar 1996, gjør det enklere og billigere å engasjere privatpersoner for arbeid i hjemmet eller på fritidseiendommen (Skattedirektoratet 1996). På visse betingelser slipper man å betale arbeidsgiveravgift når samlet lønn ikke overstiger 30 000 kroner for en husstand. Det er også innført en forenklet blankett som gjelder både skattetrekk og lønns- og trekkoppgave. Denne ordningen kommer i tillegg til ordningen med fritak for arbeidsgiveravgift for barnepass som innebærer at betaling for barnepass er fritatt for arbeidsgiveravgift uten hensyn til størrelsen på lønnsutbetalingene.

2. Artikkelen er en del av et analyseprosjekt om bruk av hjelp i huset, finansiert av Kommunal- og arbeidsdepartementet og Administrasjonsdepartementet.

3. En bolig regnes som svært romslig når den har like mange rom som beboere, pluss tre eller flere rom i tillegg.

4. Bruttoutvalget til denne undersøkelsen var noe mindre enn det som er vanlig og frafallet noe høyere enn i tidligere undersøkelser. Det høye frafallet tilskrives bl.a. omlegginger i arbeidsrutinene ved Seksjon for intervjuundersøkelser. Undersøkelsen var en av de

første etter innføringen av databasert intervjuing. Det oppstod enkelte tekniske og kapasitetsmessige problemer. Pga. omorganisering av intervjuerstaben var det en del nye intervjuere. I tillegg til nytt arbeidsverktøy kan dette ha medført en viss usikkerhet i intervjusituasjonen (Dahle 1995).

5. Kjennermerket familiefase grupperer personer etter alder, samlivsstatus og om de har hjemmeboende barn eller ikke. Det skilles mellom gifte og enslige. Både samboende og formelt gifte regnes her som gifte. Ugifte og før-gifte som ikke er samboende, regnes som enslige. Gruppene med barn omfatter personer som bor sammen med egne barn, medregnet eventuelle stebarn og adoptivbarn, i alderen 0-19 år.

6. Ifølge Statistisk sentralbyrås levekårsundersøkelse 1995 har 12 prosent av alle husholdninger med barn 0-6 år dagmamma, og 14 prosent har betalt eller ubetalt barnetilsyn fra slektninger.

7. Analyser av undersøkelsen fra 1995 viser samme mønster som analysene av undersøkelsene fra 1994. Men ettersom utvalget her er såpass lite, er tallene usikre.

8. Ideelt sett burde vi her også tatt hensyn til ektefellens arbeidstid, men slike opplysninger finnes dessverre ikke i omnibusundersøkelsen.

9. Husholdningens bruttoinntekt er målt ved spørsmål om samlet bruttoinntekt (avrundet til nærmeste 1 000 kroner) i året forut for undersøkelsen. Det var forholdsvis mange som ikke ville besvare dette spørsmålet.

10. Når vi her skiller mellom ulike aldersgrupper, og ikke mellom ulike familiefaser slik det er gjort tidligere i artikkelen, skyldes dette at utvalget til undersøkelsen er såpass lite slik at sammenlikninger mellom menn og kvinner i en del grupper vil bli svært usikre. Antall observasjoner i ulike aldersgrupper er som følger:

Kvinner

16-24 år: 91 personer,
25-44 år: 209 personer,
45-66 år: 154 personer,
67-79 år: 72 personer.

Menn

16-24 år: 81 personer,
25-44 år: 211 personer,
45-66 år: 167 personer,
67-79 år: 66 personer.

11. Det er foreløpig for tidlig å si noe sikkert om effekten av den nye ordningen. Selv om lovendringen trådte i kraft ved årsskiftet, var ikke forskriftene og den forenklete oppgjørsblanketten ferdig utformet før i februar. I praksis er ordningen derfor svært fersk. Først i begynnelsen av 1997 vil man få en fullstendig oversikt over hvor mange som tok i bruk ordningen i 1996 (telefonsamtale med informasjonssjef i Skattedirektoratet, Lise Halvorsen).

Litteratur

Berg, A. M., R. Lavik og I. L. Solvang (1990): *Tid til likestilling?* SIFO Rapport nr. 5.

Cappelen, Å., T. Skjerpen og J. Aasness (1995): *Konsumetterspørsel, tjenesteproduksjon og sysselsetting. En mikro til makro analyse.* Statistisk sentralbyrå, Notater nr. 17.

Dahle, T. (1995): *Dokumentasjonsrapport, Statistisk sentralbyrås omnibus september 1995.* Statistisk sentralbyrå.

Ellingsæter, A. L. (1995): *Gender, Work and Social Change. Beyond Dualistic Thinking.* Institutt for samfunnsforskning. Rapport nr. 14.

Holtmark, B. (1994): *Tjenesteytende virksomheter i Norge.* Statistisk sentralbyrå, Notater nr. 13.

Isaksen, L. W. (1995): "Herskap og tjenere". *Kronikk i Dagbladet*, 13. november.

Kitterød, R. H. (1995): *Funksjonsnivå og hjelpebehov blant brukere og ikke-brukere av pleie- og omsorgstjenesten i kommunene.* Statistisk sentralbyrå, Notater nr. 57.

Lingsom, S. (1985): *Uformell omsorg for syke og eldre.* Statistisk sentralbyrå, SØS nr. 57.

Pedersen, L. (1995): *Den latente efterspørgsel efter forbrugsservice.* København: Socialforskningsinstituttet, Rapport 95:7.

Pålsson, A.-M. og E. Norrman (1994): *Finns det en marknad för hemarbete?* SNS Förlag, Stockholm.

Selvaag, O. (1995): "Velferdsstat contra velferdssamfunn". *Kronikk i Aftenposten* onsdag 25. januar.

Skattedirektoratet (1996): *Lønnsarbeid i heimen - enklare billigare.*

Sosialøkonomen 1994, årg. 48, nr. 2, leder.

Statistisk sentralbyrå (1975): *Tidsnyttingsundersøkelsen 1971-72.* Hefte 1. NOS A 692.

Statistisk sentralbyrå (1983): *Tidsnyttingsundersøkelsen 1980-81.* NOS B 378.

Statistisk sentralbyrå (1992): *Tidsbruk og tidsorganisering 1970-90.* NOS C10.

Statistisk sentralbyrå (1995): "Sosiale indikatorer 1980-95. Velferdsutviklingen de siste 15 år". *Samfunnsspeilet* nr. 4.

Statistisk sentralbyrå (1996): "Flere bor svært romslig". *Ukens statistikk* nr. 13.

Ragni Hege Kitterød førstekonsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for demografi og levekårsforskning.

Kraftig befolkningsvekst i byene på 1990-tallet

Utviklingen i bosettingsmønsteret har på 1990-tallet vært preget av sentralisering. De fleste byene har fått ny vekst, mens utkantkommunene får redusert sitt innbyggertall. I storby-regionene tar storbykommunene en større andel av veksten enn på 1980-tallet. Innvandringen er en viktig grunn til denne sentraliseringen.

Dag Juvkam

Bosettingsmønsteret vil alltid være i forandring; folk flytter til de stedene der en f.eks. finner arbeid eller kan ta utdanning, det påvirkes bl.a. av befolkningens aldersfordeling og hvor mange barn kvinnene får. Med bosettingsmønster menes fordelingen av bosatte innen et avgrenset område.

Denne artikkelen er ikke noe forsøk på en fullstendig gjennomgang av endringene i bosettingsmønsteret. Den konsentrerer seg hovedsakelig om befolkningsveksten i sentrale strøk av landet de siste 15 årene, og i særlig grad om utviklingen i det en kaller landsdelssentrene (Oslo, Bergen, Trondheim, Stavanger, Kristiansand og Tromsø) og deres omegnskommuner. Den som ønsker mer informasjon om utviklingen i bosettingsmønsteret i distriktene, og konsekvensene av uttynning, henvises til Sørli's (1995a) og Aasbrenns (1995) artikler i Samfunnsspeilets ekstrainummer 4/95.

Bosettingsmønster og geografisk nivå

Når en ønsker å studere endringer i bosettingsmønsteret, som i dette tilfellet for Norge, vil de funnene en gjør være påvirket av hvilke geografiske områder en velger å belyse endringene innenfor. I de enkelte fylker kan f.eks. et fåtall folkerike kommuner ha en kraftig befolkningsvekst mens de øvrige opplever tilbakegang. Ser en bare på endringen på fylkesnivå, kan utviklingen se lovende ut, og en oppdager ikke at folketallet i mange kommuner går ned.

Sagt på en annen måte, vil et område vanligvis være mer sammensatt enn de underområdene en deler det i, ettersom det større området i nesten alle tilfeller vil være mer sammensatt enn de mindre. Ettersom de mindre områdeenheter hver for seg er mindre sammensatte enn de store,

blir forskjellene mellom dem desto større. Her konsentreres oppmerksomheten hovedsakelig om kommunenivået. For å få et bedre overblikk, vil kommunene i noen tilfeller bli gruppert etter hvor sentralt beliggende de er.

Folketallsnedgang i halvparten av kommunene

Hedmark er det eneste fylket som har fått redusert folketallet i løpet av de fem første årene av 1990-tallet (en nedgang på 0,2 prosent). Av de øvrige 18 fylkene har halvparten en befolkningsvekst som er lavere enn den nasjonale, mens 9 opprettholder eller øker sin andel av landets befolkning.

For kommunene er bildet mer negativt, og langt mer sammensatt. Blant dem har så mange som 226 av totalt 435 kommuner opplevd nedgang i folketallet i den samme tidsperioden. Ytterligere 115 kommuner har en folketilvekst som er lavere enn den nasjonale. Det betyr at mindre enn en fjerdedel av kommunene opprettholder eller øker sin andel av landets folkemengde. Ettersom mange av fylkene har en positiv folketallsutvikling, mens halvparten av kommunene mister innbyggere, må et mindre antall kommuner i mange fylker ha en sterk folketilvekst som hindrer en nedgang totalt for fylket.

Som allerede nevnt, er forskjellen mellom små områder større enn mellom store. For eksempel har befolkningsveksten i bydelen Søndre Nordstrand i Oslo vært relativt sterkere på 1990-tallet enn i noen norsk kommune. Ser en på den enkelte grunnkrets (rode) innenfor Søndre Nordstrand, vil en igjen se at grunnkretsene med mest boligbygging har en svært sterk befolkningsvekst, mens en ikke finner den samme utviklingen i tidligere utbygde områder.

Befolkningsvekst i sentrale strøk, nedgang i de minst sentrale

For å få et overblikk over lappeteppet av kommuner, kan de grupperes på forskjellige måter, slik at større regioner dannes. Ettersom vårt utgangspunkt er at en kommunes plassering nær et større bysamfunn er viktig for befolkningsutviklingen, benyttes det her en gruppering av kommuner etter sentralitet (se ramme) (Statistisk sentralbyrå 1994).

Hovedtyngden av folketilveksten de siste 15 årene har kommet i de særlig sentrale delene av landet (tabell 1). Vel 238 000 av den samlede tilveksten på nær 270 000 har kommet her. I de tre siste femårsperiodene har andelen av tilveksten som har tilfalt de særlig sentrale kommunene (sentralitet 3), holdt seg mellom 80 og 100 prosent av den totale tilvek-

Sentralitet

I grunnklassifiseringen i Standard for kommuneklassifisering deles landets kommuner inn etter deres reisetidsavstand til tettsteder på høyest mulig nivå. Tettstedene er delt i fire grupper etter deres størrelse og funksjonsinnhold, der landsdelssentrene Oslo, Bergen, Trondheim, Stavanger, Kristiansand og Tromsø er samlet i den ene. Ut fra grupperingen av tettstedene og reiseavstanden mellom dem og den enkelte kommune, tildeles alle kommuner en sentralitetskode fra 0 til 3, der 3 representerer det mest sentrale nivået. I denne artikkelen brukes følgende navn på kommuner i de ulike sentralitetsgruppene:

- 3 Særlig sentrale kommuner
- 2 Sentrale kommuner
- 1 Mindre sentrale kommuner
- 0 Minst sentrale kommuner

Tabell1: Folketilvekst etter sentralitet. Absolutte tall og prosent

	Absolutte tall				Prosent			
	1980-1984	1985-1989	1990-1994	1980-1994	1980-1984	1985-1989	1990-1994	1980-1994
Landet i alt	66 945	87 271	115 294	269 510	1,6	2,1	2,7	6,6
Minst sentrale kommuner	-3 818	-18 254	-8 187	-30 259	-0,6	-2,7	-1,2	-4,5
Mindre sentrale kommuner	4 417	1 081	5 074	10 572	1,4	0,3	1,5	3,2
Sentrale kommuner	14 002	17 287	19 817	51 106	1,3	1,6	1,8	4,9
Særlig sentrale kommuner	52 344	87 157	98 590	238 091	2,6	4,2	4,6	11,8
Landsdelssentre	1 469	32 219	59 774	93 462	0,1	3,1	5,6	9,1
Landsdelssentres forstadskommuner	32 772	39 111	29 531	101 414	7,1	7,9	5,5	21,9
Landsdelssentres pendlingskommuner	7 071	6 317	2 752	16 140	5,6	4,8	2,0	12,8
Senterkommuner	4 221	4 555	4 268	13 044	2,0	2,1	1,9	6,2
Senternær kommune	4 329	4 404	2 407	11 140	4,4	4,3	2,2	11,3
Periferikommune	2 482	551	-142	2 891	2,5	0,6	-0,1	3,0

sten. Ettersom folketilveksten øker for hvert tiår, øker også folketallet i de sentrale strøk stadig raskere.

Også i kommuner på mellomnivåene når det gjelder sentralitet (sentralitet 1 og 2) har innbyggertallet økt jevnt og trutt, men veksttakten er lavere enn for landet samlet. For de minst sentrale kommunene (sentralitet 0) derimot, har det vært nedgang både absolutt og relativt. Den var svakere i den første femårsperioden enn senere.

De største byene vokser kraftig

Underinndeler en de særlig sentrale kommunene¹, finner en en rekke interessante utviklingstrekk (tabell 1). Landsdelssentrene Oslo, Bergen og Trondheim kom i andre halvdel av 1980-tallet ut av en langvarig stagnasjonsperiode. For Oslos del var det mer enn slutten på en stagnasjon; hovedstaden hadde mistet over 40 000 innbyggere fra 1969 til 1984. Den beskjedne veksten for landsdelssentrene i første halvdel av 1980-tal-

let var basert på den positive utviklingen i de øvrige landsdelssentrene, Stavanger, Kristiansand og Tromsø. I andre halvdel av 1980-tallet vokste landsdelssentrene sterkere enn landet som helhet, og på 1990-tallet har veksttakten vært dobbelt så høy som for landet samlet. På 1990-tallet har de stått for halvparten av befolkningsøkningen i Norge.

Forstadskommunene til landsdelssentrene har i lang tid hatt en svært sterk vekst i folketallet. På 1980-tallet var veksttakten omtrent fire ganger så sterk som for landet totalt. Veksttakten har foreløpig på 1990-tallet vært lavere, men den er fortsatt det dobbelte av landets. På tross av forstedenes sterke vekst, er veksttakten i landsdelssentrene nå, for første gang på svært lenge, sterkere enn i forstedene.

Et landsdelssenter kan, sammen med sine forsteder, regnes som ett felles bolig- og arbeidsmarked. I disse områdene konsentreres en svært stor

andel av landets samlede folketilvekst; halvparten av den totale i første halvdel av 1980-tallet og hele tre fjerdedeler i første halvdel av 1990-tallet.

Med unntak for senterkommunene, der situasjonen er nokså stabil, svekkes folketilveksten for alle de øvrige områdeinndelingene. På 1990-tallet har den sentrale periferien en svak nedgang i folketallet. De øvrige kommunegruppene har folketallsøkning i hele 15-årsperioden, men i motsetning til på 1980-tallet, har også landsdelssentrene pendlingskommuner, senterkommunene og de senternære kommunene en lavere veksttakt enn landet som helhet.

Størst tilvekst i Oslo

På 1990-tallet har den største folketilveksten i sentrale strøk kommet på det sentrale Østlandet, mens den prosentvis sterkeste har tilfalt Tromsøområdet og de sentrale områdene av Agder/Rogaland.

De første fem årene av 1990-tallet vokste Oslo med vel 25 000 innbyggere. Bare 29 av landets kommuner har et innbyggertall høyere enn dette. Fortsetter veksttaket gjennom hele tiåret, vil folketallsøkningen på 1990-tallet til slutt bli på høyde med dagens innbyggertall i Drammen. Dessuten passerte hovedstaden rekordinnbyggertallet sitt fra 1969 vinteren 1995/96.

Mens det er landsdelssentrene, men også andre byer, som får flest nye innbyggere, er det andre kommuner som har den største prosentvise veksten fra 1990 og fram til 1995. Sterkest vekst av alle, målt på denne måten, har Sola med vel 13 prosent. De aller fleste andre kommunene med høy veksttakt ligger også, som en kunne forvente, sentralt i landet. Andre forsteder på ti-på-topp-lista er Frogn (nr. 3), Gjesdal (nr. 4) og Fjell

(nr. 6). De store regionsentrene Tromsø (nr. 7) og Sandnes (nr. 9) er med, og det samme er de mindre sentrene Førde (nr. 5) og Alta (nr. 8). En kan legge merke til at lista ikke bare består av kommuner i det sentrale Norge. Også kraftkommunen Bykle (nr. 2) og fiskerikommunen Røst (nr. 10) er å finne der.

Med unntak av kommunene langs kommunikasjonslinjene fra Oslo til Lillehammer, skjer det meste av befolkningsøkningen i kystkommuner og andre kommuner nær kysten. Fra før bor tre av fire nordmenn i kommuner som grenser til havet (Byfuglien 1993).

I nesten alle kystkommunene - fra Halden til og med Hordaland - vokser innbyggertallet. Det samme gjelder kommunene i de ytre delene av Møre og Romsdal og området øst for Trondheimsfjorden. Også mange Finnmarkskommuner, deriblant innlandskommunene, opplever til dels sterk folketilvekst. I Sogn og Fjordane er veksten stort sett konsentrert til de tre regionsentrene Førde, Flora og Sogndal. Den sterkeste vekstregionen i Norge i dag er Stavangerregionen, men dette bildet synes å være i endring.

Fødselsoverskuddet forklarer mer av veksten enn flytting

I etterkrigstida har en i Norge hatt et flyttemønster som har virket sentraliserende, men folketallet i distriktene har likevel i stor grad blitt holdt oppe, eller nedgangen i alle fall blitt bremsset av høy fruktbarhet. Kvinner på Vestlandet og i Nord-Norge har fått flere barn enn kvinnene ellers i landet.

En langtidseffekt av flyttemønsteret er likevel en nedgang i personer i yngre aldersgrupper. Kjetil Sørli (1995a) hevder at det tradisjonelle flyttemønsteret har redusert ungdomskullene som har vokst opp i utkantkommunene med omtrent 30 prosent i den siste generasjonen. Den skjeve aldersstrukturen gjør at en i de mindre sentrale delene av landet i framtida vil bli avhengig av et flytteoverskudd for å kunne opprettholde folketallet. Noe slikt flytteoverskudd eksisterer imidlertid ikke.

Som tabell 2 viser, er den negative utviklingen i de minst sentrale kommunene skapt av et stort flytteunderskudd, som på langt nær kompenseres av fødselsoverskuddet. I de mindre sentrale kommunene har en kommet ut av den sterkt negative trenden

Tabell 2: Fødselsoverskudd og nettoinnflytting, etter sentralitet

	Fødselsoverskudd			Nettoinnflytting		
	1980-84	1985-89	1990-94	1980-84	1985-89	1990-94
Minst sentrale kommuner	4 312	1 179	2 366	-7 947	-19 171	-10 619
Mindre sentrale kommuner	4 703	4 215	5 015	-181	-3 021	3
Sentrale kommuner	7 232	6 693	11 402	6 928	10 972	8 232
Særlig sentrale kommuner	27 517	39 104	56 500	24 233	47 358	42 325
Landsdelssentrene	8 706	16 012	28 830	-7 802	15 262	31187
Landsdelssentrene's forstadskommuner	14 041	18 094	21 196	18 677	21 308	8 304
Landsdelssentrene's pendlingskommuner	1 967	2 042	2 469	5 121	4 204	333
Senterkommuner	1 471	1 687	2 040	2 806	2 880	2 204
Senternære kommuner	928	883	1 562	3 369	3 509	829
Periferikommuner	404	386	403	2 062	195	-532

i flyttemønsteret som en så på 1980-tallet, men veksten er likevel helt og fullt avhengig av fødselsoverskuddet. I de sentrale og de særlig sentrale kommunene er fordelingen mellom fødselsoverskudd og nettoflytting mer jevnt fordelt. Det er likevel grunn til å merke seg at det på 1990-tallet har vært en klar tendens til en forskyvning der fødselsoverskuddet blir viktigere enn netto flytteoverskudd. Denne forskyvningen er svært sterk for landsdelssentrene forsteder og pendlingskommuner, men skyldes delvis redusert flytteoverskudd.

Ifølge statistikken, har de innenlandske flyttetallene i denne perioden vært av de laveste som er registrert i Norge, samtidig som en fra andre halvdel av 1980-tallet har hatt en klar økning i antall fødte. Veksten i fødselstallet har vært sterkere i sentrale enn i mer perifere strøk. Samtidig har tallet på døde vært stabilt i de mest sentrale strøkene.

På tross av at nettoflyttingen i de mest sentrale strøkene av landet har en mindre betydning for befolkningsveksten enn fødselsoverskuddet, er det grunn til å legge merke til at disse områdene i dag har en større andel av flytteoverskuddet enn før, selv om endringen er forholdsvis liten.

Også de største byene har på 1990-tallet enten hatt en forholdsvis jevn fordeling mellom fødsels- og flytteoverskudd, eller hatt en overvekt for fødselsoverskudd. Unntaket i denne sammenhengen er Oslo, der tre fjerdedeler av veksten på 1990-tallet skyldes flytteoverskudd. Tall for 1994 og foreløpige tall for 1995 viser likevel at andelen av folketilveksten som skyldes fødselsoverskudd vokser i Oslo. Dette overskuddet økte med hele 700 i 1994. Som vi skal se under omtalen av studenter senere i artikkelen, er imidlertid utviklingen når det gjelder flytting ikke nødvendigvis reell.

Innvandrerne skaper befolkningsvekst i Oslo

På 1980-tallet skyldtes en tredjedel av befolkningsveksten i Norge nettoinnvandring (i disse tallene inngår også norske statsborgere). De første fem årene av 1990-tallet utgjorde den hele 41 prosent av veksten. Dette betyr at innvandringen har stor betydning for utviklingen i det norske bosettingsmønsteret.

Innvandringen påvirker bosettingsmønsteret på flere måter. Her skal tre tas opp:

- en større andel enn i totalbefolkningen bor i de store byene og andre sentrale strøk
- innvandringen bidrar til stabilisering eller økt innbyggertall i deler av Utkant-Norge
- innvandrerne er i stor grad unge mennesker, slik at alderssammensetningen i befolkningen endres

Innvandrerbefolkningen i Norge dvs. personer med to utenlandsfødte foreldre, var ved inngangen til 1995 på om lag 220 000 personer. En tredjedel av disse bodde i Oslo. Hadde den øvrige befolkningen fordelt seg på samme måte, ville Oslo hatt om lag 1,5 millioner innbyggere istedenfor nær en halv million. Tre av fire innvandrere bor i de mest sentrale kommunene, mot halvparten når det gjelder befolkningen totalt (tabell 3).

Av innvandrerne i de mest sentrale kommunene bodde nær 112 000 i landsdelssentrene og over 28 000 i forstedene. Det finnes dessverre ikke tall for innvandrerbefolkningen fra

1980, 1985 og 1990, så utviklingen innen denne gruppen kan ikke sammenlignes regionalt med befolkningen totalt.

Innvandrere har på 1990-tallet hatt en sterk påvirkning på befolkningsveksten i vår hovedstad. De fire første årene av nittitallet økte antall utenlandsfødte i Oslo med vel 10 000. Denne gruppen utgjør to tredjedeler av Oslos flytteoverskudd i denne perioden, og vel halvparten av den totale folketilveksten. Det betyr videre at uten flytteoverskuddet av utenlandsfødte, ville Oslo hatt en befolkningsutvikling nær landsgjennomsnittet, og innbyggertallet ville være langt unna rekordnivået fra 1969.

Ifølge Kjetil Sørli (1995b), ser det nå ut til at en mindre andel av innvandrerne slår rot i Oslo enn tidligere. Hvis dette medfører riktighet, og nye framtidige innvandrergrupper heller ikke øker innvandrerkonsentrasjonen, vil dette få stor betydning for folketallsutviklingen i hovedstaden.

Ettersom det er få eldre i innvandrerbefolkningen, dør det få hvert år. Hvis en, basert på nasjonale tall for dødsfall blant utenlandske statsborgere, beregner at høyst 300 i Oslos innvandrerbefolkning dør hvert år, og en sammenligner dette med antall levendefødte der mor tilhører innvandrerbefolkningen, finner en et fødselsoverskudd på 4 500 for årene 1993 og 1994 til sammen for Oslos innvandrerbefolkning. For de samme to årene var Oslos samlede fødselsoverskudd vel 2 800. Dette innebærer ikke bare at en i den øvrige befolkningen har et fødselsunderskudd, men det antyder at nesten all befolkningsvekst i Oslo kan tilskrives innvandringen.

Utviklingen i bosettingsmønsteret til innvandrerne virker imidlertid ikke bare sentraliserende. De er f.eks. en

Tabell 3: Antall innvandrere etter sentralitet 1.1.1995

Sentralitet	Innbyggertall
Minst sentrale kommuner	13 602
Mindre sentrale kommuner	8 477
Sentrale kommuner	34 708
Særlig sentrale kommuner	163 179

viktig grunn til at folketallet i Nord-Norge har stabilisert seg. De første fire årene på 1990-tallet økte antallet utenlandsfødte i Nord-Norge med over 3 000 personer. Ettersom disse er født i utlandet, kan de bare ha kommet til landsdelen ved flytting, enten direkte fra utlandet eller ved at de har flyttet dit via andre steder i Norge. De utenlandsfødte sørget dermed for at flytteunderskuddet i Nord-Norge ikke ble 4 500, men 1 500. Økningen i antall utenlandsfødte bidrog samtidig til at folketilveksten ble på 6 600 istedenfor 3 600.

De to siste tiårenes innvandring har, i kombinasjon med lav dødelighet blant unge og middelaldrende, ført til at antallet personer på yngre alderstrinn har økt år for år. Årskullene som i dag er mellom 10 og 30 år, er allerede om lag 3 prosent større enn de var opprinnelig (Skiri 1995). Innvandringen medfører altså at andelen yngre personer i befolkningen øker. Ettersom innvandrerne i stor grad er unge personer, vil de bidra til folketilveksten ved at deres fødselsoverskudd blir større enn i den øvrige befolkningen (få døde). Innvandringen kan på denne måten bidra til å stabilisere folketallet i utkantområder.

Økt antall studenter gir skjult sentralisering

Studenter som flytter hjemmefra, vil som regel stå oppført som bosatt i foreldrehjemmet, selv om flyttingen har vært til en annen kommune. Et ikke ubetydelig antall personer er dermed oppført som bosatt i en annen kommune enn der de bor. Den kraftige økningen i antall studenter de senere årene har bidratt til at antall personer som er bosatt andre steder enn der de er registrert, har økt.

Ettersom en stor andel av studieplassene er lokalisert til sentrale kommuner i landet, er en større andel av befolkningen lokalisert her enn det sta-

tistikken viser. Økningen i studenttallet fra og med 1988 innebærer med andre ord en skjult sentralisering av det norske bosettingsmønsteret. Redusert flyttetap for mindre sentrale kommuner og fylker på 1990-tallet kan derfor være et resultat av at yngre mennesker de siste årene har søkt utdanning i stedet for arbeid.

1. oktober 1988 var det i Oslo 22 364 registrerte studenter med bostedsadresse utenfor Oslo og Akershus.

1. oktober 1993 var tallet økt til 32 910, eller en økning på vel 10 000. Disse 10 000 er faktisk bosatt i Oslo og noen av Oslos omegnskommuner, men er registrert bosatt helt andre steder i landet. I de siste årene er dermed mellom en tredjedel og en fjerdedel av befolkningstilveksten i Oslo en skjult befolkningstilvekst.

Hvis en forutsetter at en stor andel av studentene fra mindre sentrale deler av landet ikke vender tilbake til hjemkommunene, så vil en, etter hvert som de store utdanningskullene nå avslutter studiene, få et økt antall flyttinger. Hvis dette ikke motvirkes av andre forhold, vil det bidra til forsterket sentralisering i landet.

1. Ved underinndeling av de mest sentrale kommunene, tas det utgangspunkt i et arbeid av Magne Helvig (1994) som skiller mellom senterkommuner, forstadskommuner, pendlingskommuner og periferikommuner. En senterkommune har minst 7 500 innbyggere, og derav minst 5 000 i kommunesenteret (et tettsted). Forstadskommunene har minst 30 prosent pendling til en senterkommune, pendlingskommunene har fra 15 til 29 prosent pendling til en senterkommune, mens periferikommunene hverken oppfyller kravene til å være senterkommune eller har 15 prosent eller mer pendling til en av dem. Landsdels-sentrene har blitt skilt ut fra de øvrige senterkommunene, og landsdelssentrenes forstadskommuner og pendlingskommuner danner egne grupper. De øvrige senterkommunenes forstads- og pendlingskom-

muner er samlet i ei gruppe, de senternære kommunene.

Litteratur

Aasbrenn, Kristian (1995): "Regionaløkonomiske effekter av befolkningsnedgang: Undergang eller overgang til uttynningskommune?" *Samfunnsspeilet*. Ekstranummer 4/95, Statistisk sentralbyrå.

Byfuglien, Jan Magnar (1993): "Norges bosetting i forandring". *Sosialt utsyn* 1993, Statistisk sentralbyrå.

Helvig, Magne (1994): *Pendling og regional integrasjon*. Institutt for geografi, Norges handelshøyskole og Universitetet i Bergen, rapport nr. 194.

Skiri, Halvard (1995): "Nå vokser det enkelte årskull med årene". *Samfunnsspeilet* 4/95, Statistisk sentralbyrå.

Statistisk sentralbyrå (1994): *Standard for kommunklassifisering* 1994. NOS C192

Sørli, Kjetil (1995a): "Norsk bosettingspolitikk ved et generasjonsskille". *Samfunnsspeilet*. Ekstranummer 4/95, Statistisk sentralbyrå.

Sørli, Kjetil (1995b): "Innvandrere på flyttefot i Norge". *Samfunnsspeilet* 2/95, Statistisk sentralbyrå.

Dag Juvkam er førstekonsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for befolknings- og utdanningsstatistikk.

Kaffe, Sukker og Lysolier

40

Det har vært en vanlig antakelse at den første forbruksundersøkelsen ble gjennomført i 1906. Her skal det argumenteres for at den første undersøkelsen av forbruk ble gjennomført langt tidligere i forbindelse med forslag om overgang fra indirekte til direkte statsskatt. Artikkelen redegjør for hvordan Statistisk sentralbyrås første undersøkelse i 1888 ble gjennomført og hvordan resultatene ble brukt. Neste nummer av Samfunnsspeilet vil drøfte oppfølgingsundersøkelsen fra 1906.

Espen Søbøye

I 1889 var Norges bruttonasjonalprodukt 770 millioner kroner, det hadde steget med 60 millioner kroner fra 1888, og med hele 111 millioner kroner fra 1887.¹ Veksten i bruttonasjonalproduktet var like sterk som under høykonjunkturen fra 1871 til 1874. I slutten av 1880-åra var det gode tider over hele Europa med stor etterspørsel etter arbeidskraft og lav utvandring sammenliknet med åra før og etter. Antallet som emigrerte hadde gått ned under høykonjunkturen i 1870-åra også.² Mens over 20 000 personer utvandret til oversjøiske områder i 1887 og 1888, var det bare vel 12 000 i 1889 og 10 000 i 1890.³

Med høykonjunkturen fulgte streikene og 1889 ble "(d)et store konfliktåret".⁴ I Kristiania streiket typografene i 20 og formerne i 8 uker. I Moss streiket cellulosearbeiderne, i Fredrikstad skomakersvennene og i Fredrikshald tomtearbeiderne på Saugbruksforeningen.⁵ Den mest kjente konflikten fra 1889 er de kvinnelige arbeidernes streik på fyrstikkfabrikkene på Grønvold og Bryn. De nær 400 pakkerskene streiket i en drøy måned fra slutten av oktober til begynnelsen av desember. Bjørnstjerne Bjørnson talte den 31. oktober på et møte i Arbeider-samfundets store sal til støtte for de streikende og uttalte sine berømmelige ord: "Jeg tror dette med Streiker er en ren Velsignelse."⁶

En ubevisst og meget tvivlsom Lære

Også politisk var 1889 et urolig år. 75-årsdagen for grunnloven ble feiret med tre demonstrasjoner; avholdstogget, det ordinære tog og arbeidernes tog. Johan Sverdrups ministerium gikk av i juli. Det var et resultat av at Venstre i 1888 var blitt splittet i de rene og moderate. Ved valgene i 1888 fikk de moderate som støttet Johan Sverdrup, 25 representanter og de rene under rektor Johannes

Steen 38, mens Høire fikk 51 representanter. Emil Stang dannet sitt første ministerium den 13. juli 1889.

I 1882 hadde bøndene fått tvunget gjennom kommunal inntektsskatt.⁷ Men skatten til staten var fremdeles indirekte, og ble blant annet betalt gjennom toll på forbruksvarer. De gode tidene førte til overskudd i statskassa fra finansåret 1888-89, etter at det hadde vært underskudd både i 1886-87 og 1887-88.⁸ Tollinntektene utgjorde om lag halvparten av statens inntekter. I 1888-89 utgjorde de 20,5 av 44,8 millioner kroner og i 1889-90 23,4 av 50,3 millioner kroner.⁹ Toll på varer som ikke ble produsert i Norge, ble kalt fiskaltoll og skulle bare sikre inntekter til statskassa. Varer som kaffe, sukker og petroleum ble kalt kassevarer fordi forbruket av dem skaffet staten inntekter. I 1889 innbrakte tollene på kaffe 2,6 millioner kroner, på sukker 3,3 og på petroleum 1,5 millioner kroner eller til sammen 7,4 millioner kroner til statskassa, det vil si om lag 1/3 av tollinntektene.¹⁰

Det aller første "cirkulære" som Det forende norske Arbeiderparti sendte ut høsten 1887 inneholdt fire programpunkter. Punkt 3 lød: "Al Told paa Nødvendighedsartikler ophæves, og direkte Skat indføres efter stigende Skala."¹¹ Bakgrunnen for kravet var at det ble antatt at tollene på kassevarene gjorde at folk med lave inntekter betalte en forholdsmessig større andel av sin inntekt i skatt til staten enn folk med høye inntekter (omvendt progresjon).¹²

Spørsmålet om innføring av direkte skatt til staten ble behandlet i Stortinget alt i 1878. Da skrev direktøren i Det statistiske Centralbureau, Anders Nicolai Kiær, en artikkelserie i Aftenbladet.¹³ Utbyggingen av jernbanen forårsaket store underskudd i statskassa. Det aktualiserte spørsmålet om

å bringe statens finanser "paa en fastere Fod" gjennom direkte skatt på inntekt. A. N. Kiær advarte mot "en større udnyttning af de indirekte Skatter, specielt Toldafgifterne". Varer som "Kaffe, Sukker, Tobak og Brændevin" var "allerede saa sterkt udnyttede, at et yderligere Paalæg af rent fiskale Hensyn" måtte betraktes som "betænkeligt". A. N. Kiær viste også til at den "indtraadte Tilbagegang i Konjunkturerne" fra 1874 med stor sannsynlighet ville føre til at forbruket av kasseartikler ville gå ned ved en ny økning av tollsatsene. Det var to grunner til at skattesystemet burde legges om: "Toldintrader og andre indirekte Afgifter" gjorde statens "finansielle stilling (...) altfor utryg" og "Hensynet til en saavidt mulig retfærdig Fordeling af Skattebyrden" måtte tillegges "stor Betydning". A. N. Kiær mente at en rettferdig fordeling, med et par forbehold,¹⁴ måtte innebære at skattene "saavidt mulig fordeles i forhold til Skatteevnen". Videre hevdet han at indirekte skatt til staten var "alt andet end stemmen med det her nævnte Fordelingsprincip", og påstod at "(d)et Bidrag til Statsindtægterne, som f.Ex. en Arbejder yder gennem sit Forbrug af de med indirekte Afgifter belagte Artikler, udgjør ikke alene en forholdsvis større Del av hans samlede Indtægt, men er maaske endog i og for sig næsten ligesaa stort som det, der ydes af Personer, der have middelstore eller høiere Indtægter."

A. N. Kiær var klar over "den theoretiske Indvending" til dette resonnementet,¹⁵ nemlig "at Arbeidslønnens Størrelse, som afhengig af, hvad Arbeideren trenger for at leve, just paa Grund af Toldpaalægget er bleven høiere, end den ellers vilde have været, og at derfor den tilsynelatende saa tunge Beskatning i Virkeligheden bæres av Arbeidsgiverne". En slik "Udjevningsteori" holdt Kiær for å være en både "ubevisst og megen

tvivlsom Lære". Arbeidslønnens størrelse ble påvirket av en rekke "forskjellige Faktorer". "Overhodet, dersom denne Theori holdt Stik ved den indirekte Beskatning, saa det samme være Tilfældet ved den direkte, og vi henstille til Overvejelse, om man endog et Øieblik vilde forsvare en saadan Fordeling af en direkte Skat som den, der finder Sted ved vor Toldbeskatning? Det kunde jo her ikke falde nogen ind at sige, at det vistnok var saa, at Folk med mindre Indtægter tilsynelatende betalte for høi Skat, men at dette ikke medførte nogen virkelig Ubillighed, da Arbeidslønnens Størrelse paavirkedes af de Skatter, som Arbeideren havde at betale. Urimeligheden af en saadan Indvending vilde her av sig selv springe i Øinene".¹⁶

Alt i innstilling fra Toldkomiteen i 1869,¹⁷ ble det gitt regnskap for en Kristianiafamilie med tre barn. Familiens inntekt var 150 spd. pr. år, og tollene på det "spesifiserte forbruket"¹⁸ var 4 prosent av årsinntekten. Disse tallene var ifølge tollinspektør L. J. Vogt framskaffet av bestyreren ved "Bentse Brug", Kristiania. Bestyreren hevdet at "en af de tungeste Byrder for Industrien var Tolden paa Fødemidler, eftersom i Concurrencen med Sverige, Belgien, Danmark, Tyskland og Frankrige disse Lande havde Fordelen af billigere Livsophold for Arbeiderne, hvilket virkede ikke alene paa Arbeidslønnen, men ogsaa gennem sterkere Kost paa det Kvantum Arbeide, hvert Individ kunde præstere."¹⁹ Bestyreren foreslo derfor overfor Toldkomiteen å oppheve tollene på "nødvendige fødemidler" og for å begrunne sitt synspunkt leverte han ei liste "over 9 Arbeiderfamiliers Forbrug til Føde og Belysning. Af denne liste (...) har Komiteen indtaget i sin Indstilling en Opgave over, hvad der ugentlig bruges af en Familie, bestaaende af Mand, Kone og 3 Børn med en Indtægt af 60 Skill. daglig". I

1874 foretok tollinspektør L. J. Vogt nye beregninger til Toldkomiteen for arbeiderfamilien i Kristiania, en tømmersmannsfamilie i Tvedestrand og en fiskerfamilie i Finnmark.²⁰ I Toldkomiteens innstilling fra 1887 ble det gitt forbrukstall for kaffe, sukker og lysoljer basert på oppgaver over forbruk fra 30 familier.²¹

Jevnt Departementsarbeide

Toldkomiteen i Stortinget la den 27. mai 1889 fram sin innstilling om tollavgifter for finansåret 1889-90.²² Her ble det pekt på at selv om det i 1880 var vedtatt en lov som åpnet for innføring av skatt til staten på inntekt og formue, ble den ikke praktisert.²³ Toldkomiteen var like splittet som Stortinget når det gjaldt spørsmålet om å innføre skatt til staten på formue og inntekt, men et mindretall samlet seg bak "Ønsket om enkelte statistiske Udredninger" og foreslo utarbeidet en "Oversigt" bygget på "faktiske Data" om "hvorledes de nuværende tyngste Toldskatter paa det almindelige Forbrug - specielt Kaffe-, Sukker- og Petroleumstolden - falder paa Familiene inden de forskjellige Samfundslag og i de forskjellige Landsdele - Byer og Bygder, Kyst og Indland."²⁴

Den 5. juni 1889 ble Toldkomiteens forslag drøftet i Stortinget. Sophus Arctander²⁵ var saksordfører. Christian Schweigaard fra Høire var redd for at et mindretall i Toldkomiteen gjennom forslaget om den statistiske undersøkelsen allerede for neste år ville innføre "en direkte Skat til Staten". Han minnet om at spørsmålet om en slik undersøkelse hadde vært oppe i 1883. Da ble den karakterisert som "meget vanskelig" av Det statistiske Centralbureau, og kreve minst to-tre års arbeid.²⁶ Komitémedlem Danielsen fra Holmestrand, tok også ordet før Sophus Arctander slapp til. Danielsen var motstander av direkte skatt til staten, men gikk likevel inn

for at undersøkelsen ble gjennomført ved å henvise til vanlig praksis i komiteene; ønsket en eller flere representanter innhentet opplysninger, skulle ikke de andre komitémedlemmene stille seg hindrende i veien for det.

Sophus Arctander forsøkte å berolige dem som var redde for at forslaget om en undersøkelse var en fordekt måte å innføre direkte statsskatt på: "Der er (...) ingen foregribende Tendens i denne Indstillingspost". Likevel valgte han å reformulere forslaget. Det var ikke lenger "de nuværende tyngste Toldskatter paa det almindelige Forbrug..." som skulle undersøkes, men "En Oversigt over, hvorledes de nuværende Stats- og Kommuneskatter og derunder specielt de tyngste Toldskatter" virket "på det almindelige Forbrug ...". Han fortsatte med å tilkjenne at han var klar over at det var umulig å frambringe "aldeles sikre Opgaver" og stille dem sammen slik at "Feiltagelse" ikke kunne skje, men han mente likevel at "vi er naaet en hel Del længere frem i saa henseende nu" enn da en slik undersøkelse ble foreslått i 1883. Sophus Arctander presiserte likevel at komiteen ikke hadde tenkt seg "noget stort Arbeidsapparat sat i Gang" og slett ikke "nogen kongelig Kommisjon" eller "departemental Komite". Den hadde tenkt seg at undersøkelsen skulle skje ved "jevnt Departementsarbeide, som kanske vilde optage en eller to Mand."

På tross av det modererte forslaget og Sophus Arctanders presiseringer, hadde Emil Stang liten tro på en slik undersøkelse: "Aldeles nøiaktig at finde ud hvad enhver betaler, er aldeles umuligt, og derfor vil en saadan Undersøgelse give meget usikre Resultater. Hvem kan fortælle, hvor meget der bruges af de forskjellige Ting i en Familie, som aarlig bruger Kr. 6 000,00 og i en, som bruger

Kr. 600,00? Ja, man skulde tro, at til Lys gik der det samme. Men Sagen er, at En, som bruker Kr. 600,00, er, hvad alle beklager, henvist til at bruge en enkelt Lampe og at brænde for en Par Øre om Aftenen. Den, som bruger Kr. 6000,00, brænder en 4 - 5 - 6 Lamper i sit Hus i forskjellige Værelser, og der gaar der naturligvis meget mere til. Hvad kommer der ud av disse Beregninger?" Emil Stang argumenterte for at tollen på i alle fall petroleum ikke var så urettferdig. For kaffens del mente han at en undersøkelse kanskje kunne komme til et resultat. Men han hevdet likevel at systemet med tollskatt ikke var så galt når alt kom til alt. F.eks. ble det tatt hensyn til at "Ungkarle har en Fordel fremfor Familiefædre" ved at tollen på "to Artikler, som bare er for Mænd, og ikke bruges i det Store og Hele af Kvinder og Børn, og beskattet dem saa stærkt som muligt, nemlig Tobak og Brændevin." Emil Stang mente også at tollen rammet bybefolkningen sterkere enn de som bodde på landet, men fastholdt at en nøyaktig beregning av dette ikke ville være mulig, og i alle fall ikke på den måten som Toldkomiteen anbefalte, ved "at tage en Departementsmand til hjælp". Alle sine betenkeligheter til tross, ville ikke Emil Stang sette seg i mot at det ble gjennomført en undersøkelse som kanskje kunne påvise at "der gjøres Uret mod nogen Klasse og især de daarligst stillede Klasser".

Sophus Arctander svarte Emil Stang og hevdet at han faktisk kjente en mann som tjente 6 000 kroner året og som førte "det nøiaktigste Regnskap over alle sine Indtægter og Udgifter" og derfor kunne gi "fuldt Bevis for" hva han betalte i toll. Sophus Arctander hadde også sett "nøiaktige Opgaver" for hva en arbeiderfamilie med 600 kroner i årsinntekt betalte i tollskatt. "Den 600,00 Kroners Arbeiderfamilie betaler omkring Kr. 60 i Skat til Staten gjennom Told, og

den 6 000,00 Kroners Familie betaler Kr. 140,00 - 150,00 om Aaret." Konklusjonen kunne ikke bli noen annen enn at skattebyrden for familien med 6 000 kroner i årsinntekt var lavere enn for "den fattige Mand". Regneeksemplet medførte enda en replikkveksling mellom Emil Stang og Sophus Arctander, men forslaget om undersøkelsen ble enstemmig vedtatt av Stortinget.

Ministeren i Finants- og Told-Departementet, Baard Haugland, hadde imidlertid alt bedt Det statistiske Centralbureau om å skaffe til veie opplysninger om hvordan tollen på kaffe, sukker og petroleum virket for de forskjellige distrikter og klasser. Det er ikke så helt enkelt å bringe på det rene akkurat når Det statistiske Centralbureau gjennomførte undersøkelsen, men det må ha skjedd før forhandlingene i Stortinget i juni 1889. Selve undersøkelsen ble gjennomført i november-desember, det framgår av resultatene som ble publisert i *Meddelelser fra Det statistiske Centralbureau*, No. 4, 1889. Om Forbruget af Kaffe, Sukker og Lysolier.

Meddelelser kom med 12 nummer i året, et nummer pr. måned. No. 4 skulle ha foreligget i april 1889, det vil si før Stortinget diskuterte om det skulle bestille undersøkelsen som Finansdepartementet for lengst hadde bedt Det statistiske Centralbureau gjennomføre. Det kan derfor med ganske stor sikkerhet fastslås at No. 4, 1889, ikke forelå i april, det forelå antakelig heller ikke i juni da Stortinget diskuterte Toldkomiteens innstilling. No. 4, 1889, inneholder bl.a. oppgaver for "Toldintrader i April 1889" og "Indførsel og Udførsel af enkelte Hovedartikler i April 1889". Hvis det antas at bearbeidingen av disse oppgavene tok to måneder og publiseringen en måned, kan No. 4, 1889, tidligst ha foreligget i august 1889.²⁷ Under enhver omstendighet

er det gåtefullt at det ikke ble gjort kjent i Stortinget at en slik undersøkelse alt var gjennomført, og at publiseringen av resultatene var nær forestående.

I det følgende går det ut fra at Det statistiske Centralbureau fikk oppgaven fra Departementet høsten 1888 og gjennomførte undersøkelsen i november-desember 1888. Det var sekretær Boye Strøm som tidligere blant annet hadde utarbeidet statistikk om utvandring og selvmord og som var medlem i Arbeiderkommissionen av 19de August 1885,²⁸ som skulle gjennomføre undersøkelsen.

Hvormeget forbruges aarlig

Det statistiske Centralbureau utarbeidet skjema kalt "Forbrugsopgave". Det skulle registrere "Lensmandsdistriktets Navn", "Husfaderens (Husmoderens) Stilling og Erhverv", "Antal voksne Familielemmer (Husfaderen medregnet)", "Antal børn" (personer under 15 år), "Antal Tjenere" og "Andre". "Personer uden egen Husstand" skulle ikke fylle ut skjema, med kategorien ble det i alle fall siktet til personer som levde i felleshusholdninger som pensjonater, kuranstalter, asyl og sykehus.²⁹ Husholdningene ble deretter spurt: "Hvormeget forbruges aarlig inden denne Husstand" av kaffe, sukker og petroleum. Det var mengdetall (kilo og liter) som skulle oppgis. Videre het det at "(d)et vilde være ønskeligt, at der her meddeles nærmere Forklaring om, hvorpaa den meddelte Opgave støtter sig eller hvorledes den er beregnet". Skjemaet skulle returneres til "Distriktets Lensmand" eller direkte til Det statistiske Centralbureau "8 Dage efter Modtagelsen".

Selv om undersøkelsen bare omfattet kaffe, sukker og petroleum, må den regnes som en husholdnings- eller forbruksundersøkelse. Husholdningen ble innført som en telleenhet, og

Forbrugsopgave.			
Lensmandsdistriktets Navn: _____			
Husfaderens (Husmoderens) Stilling og Erhverv (saa vidt muligt fuldstændig betegnet): _____			
Husstandens Størrelse:			
Antal voksne Familielemmer (Husfaderen medregnet)	_____		
Antal Børn (d. e. under 15 Aar)	_____		
Antal Tjenere	_____		
Andre	_____		
			Ialt _____
Hvormeget forbruges aarlig inden denne Husstand af Kaffe?		Kilogram.	
Sukker?	Kilogram.	Petroleum?	Liter.
Det vil være ønskeligt, at der her meddeles nærmere Forklaring om, hvorpaa den meddelte Opgave støtter sig eller hvorledes den er beregnet.			
Ligeledes ønskes Oplysning om, hvorvidt de opgivne Mængder af en eller anden Grund antages at være væsentlig over eller under det sædvanlige Forbrug blandt lignende Familier paa Stedet.			
Den Husfader eller Husmoder, hvem nærværende Schema bliver tilfattet, anmodes om at meddele de begjærte Opgaver ved Paategning paa Schemaet saa nøjagtig og fuldstændig som muligt, og bedes Schemaet derpaa i udfyldt Stand tilbagesendt Distriktets Lensmand inden 8 Dage efter Modtagelsen. Om ønskes, kan Opgaven ogsaa sendes direkte til			
Det Statistiske Centralbureau, Kristiania.			

de tre varene var viktige forbruksartikler som ble kjøpt. Det skapte noen problemer i tolkningen av resultatene at det ikke var presisert på skjemaet at det var forbruket i husholdningene, og ikke i næringsvirksomhet, som skulle registreres, men det var altså det som var intensjonen. Tidligere³⁰ har det ikke vært vanlig å regne den som en forbruksundersøkelse. En grunn til at undersøkelsen fra 1888 og en oppfølging av den fra 1906 ikke er blitt regnet som forbruksundersøkelser, kan henge sammen med at etter 1910 ble forbruksundersøkelsene knyttet til utarbeidelse av indeks for levekostnader fra 1918/19 til midt på 1950-tallet og fra 1958 til utarbeidelse av konsumprisindeksen.³¹

Det ble sendt ut 18 000 skjemaer, 9 500 til husholdninger i byene og 8 500 til husholdninger på landet. Undersøkelsen skulle vise forbruket av kaffe, sukker og petroleum for by og land, geografisk område og samfunnssklasser. I 1890 var det om lag 2

millioner innbyggere i Norge, av disse bodde 475 000 i byene og drøyt 1,5 millioner på landet.³² Grunnen til at det ble sendt ut like mange skjemaer til husholdninger i byene som på landet, var at det i byene skulle gis oppgaver for fem klasser, mens det på landet bare skulle gis oppgaver for to. Samtidig skulle det gis tall for by og land for tre regioner, det gav seks grupper for landsbygda og femten for byene. Det dreide seg om en utvalgsundersøkelse, men den ble gjennomført før A. N. Kiær hadde utviklet sin utvalgsplan etter den representative metode i 1894.³³

Utsendingen av skjemaene foregikk på en rekke måter. Det forelå ikke lister over personer eller adresser som skulle delta i undersøkelsen. Skjemaene ble sendt ut av lensmennene på bygdene og av "Magistraterne" i byene. I de fem største byene (Kristiania, Bergen Trondhjem, Stavanger og Drammen) ble skjemaene sendt direkte fra Det statistiske Centralbureau, men for å distribuere skjemaer

maene som skulle fylles ut av arbeiderne, "henvendte man sig i disse Byer dels til Arbeidsgivere, dels til de forskjellige Arbeidersamfund." Det har sannsynligvis eksistert en plan for hvilke herreder og byer som skulle være med. Lensmennene og magistratene fikk beskjed om at skjemaene skulle distribueres så husholdninger fra alle klasser kom med.

I det Store og Hele et korrekt Billede

Om lag 8 000 av de 18 000 utsendte skjemaene ble returnert, men ett av ti måtte forkastes på grunn av mangelfull utfylling. Resultatene skrev seg fra 7 165 skjemaer, 4 456 fra landet og 2 709 fra byene.³⁴ Om lag halvparten som hadde mottatt skjema på landet returnerte det, mens bare 30 prosent i byene gav oppgaver. Frafallet var altså stort i byene. Det skulle gis tall for sju samfunnsklasser (tallene i parentes angir antall husholdnin-

Tabell 1: Forbruk av kaffe, sukker og petroleum i by og land, etter klasse. Pr. voksen person.¹ 1888

	Kaffe Kg	Sukker Kg	Petroleum Liter
I alt	3,95	5,00	9,26
På landet	3,55	3,68	6,55
Gårdbrukere	3,56	4,26	7,13
Husmenn	3,52	2,47	5,36
I byene	5,34	9,49	18,49
Embetsmenn	4,76	13,33	24,79
Næringsdrivende	5,30	14,65	29,13
Håndverkere	4,89	8,40	19,50
Private betjente	4,80	12,24	20,33
Arbeidere	5,78	6,49	11,66

¹ Omregningen fra barn til voksne skjedde på følgende måte: "Som det sees, har man for Husstandens vedkommende særskilt Opgave over Antallet af Voxne og af Børn (d.e. under 15 Aar). Det samlede Antal er derpaa reduceret til Voxne ved at regne hvert Barn = 1/2 Voxen. Selvfølgelig beror dette væsentlig paa et rent Skjøn. Det kan imidlertid bemærkes, at Gjennomsnittsalderen af Børn under 15 Aar efter sidste Folketælling dreier sig om 7 Aar, og den bekjente Statistiker Dr. Engel har beregnet, at et 7 Aar gammelt Barns Forbrug gjennomsnitlig andrager til omtrent halvparten af et voxent Individus." Kilde: Meddelelser, No. 4, 1889

Tabell 2: Forbruk av kaffe, sukker og petroleum, etter klasse og geografisk område. Pr. voksen person. 1888

	Sønden- og Østenfjelds			Vestenfjelds			Nordenfjelds		
	Kaffe Kg	Sukker Kg	Petro- leum Liter	Kaffe Kg	Sukker Kg	Petro- leum Liter	Kaffe Kg	Sukker Kg	Petro- leum Liter
Gårdbrukere	4,55	5,71	7,91	2,56	2,24	5,70	3,05	3,84	7,13
Husmenn	4,45	3,00	5,11	2,28	1,15	5,50	2,95	2,41	5,59
Embetsmenn	4,78	13,29	24,52	4,75	14,14	24,84	4,68	11,50	26,23
Næringsdrivende	5,93	14,96	29,55	5,20	15,51	29,05	3,68	12,16	28,07
Håndverkere	5,35	8,87	19,35	4,72	9,08	21,21	4,15	6,41	17,38
Private betjente	4,90	12,80	20,92	4,63	12,47	19,54	4,75	9,35	19,52
Arbeidere	6,03	6,66	11,57	5,81	7,16	12,61	4,30	3,93	9,95

Kilde: Meddelelser, No. 4, 1889

ger som deltok i undersøkelsen), to på landet: "Gaardbrugerklassen" (15 prosent av denne klassen var "Embedsmænd, forskjellige Bestillingsmænd, Landhandlere, Brugseiere o.s.v.") (3 912) og "Husmænd" ("foruden Husmænd og Arbeidere (...) ogsaa Strandsiddere, Fiskere og lignende" (544), og fem i byene: "Embets- og Bestillingsmænd" (636), "Private Næringsdrivende (undt. Haandværkere)" (524), "Haandværkermestere" (483), "Private Betjente" (282) og "Arbeidere" (787).) Landet var delt i tre regioner "Sønden- og Østenfjelds, Vestenfjelds og Nordenfjelds".³⁴

Det var 49 skjemaer fra husholdninger hvor "Husfaderen" var "Private Betjente" "Nordenfjelds", men det var også den minste gruppa. Det var flest husholdninger, 1 562 stykker, fra "Gaardbrugerklassen" "Sønden- og Østenfjelds".

Påliteligheten til oppgavene som kom inn, ble, etter at 10 prosent av skjemaene var forkastet, ansett for god. "(E)t uventet stort Antal af" oppgavene var basert på "nøiagtigt Husholdningsregnskap", den "sædvanlige Forklaring" var imidlertid "Skjøn, hvorunder man hyppig har lagt Indkjøbet eller Forbruget i en kortere Periode af

Aaret (fra 1/2 Aar ned til 1 Maaned) til Grund." For å kontrollere tallene ble forbruket av kaffe, sukker og petroleum for hele landet regnet ut og sammenliknet med tall fra "Ind- og Udførselsoppgaverne (...). En saadan Kontrol er dog af flere Grunde temmelig vanskelig, navnlig fordi de paa Forbrugsoppgaverne og de paa Handelsoppgaverne byggede resultater i Virkeligheden ikke er kommensurable, idet de første kun omfatter Forbruget i Husholdningerne, de sidste derimod ogsaa Konsumtionen i industriell Øiemed, - en Uoverensstemmelse, der selvfølgelig er af væsentlig betydning for Forbruget af Sukker og petroleum". Forbruket av kaffe var etter forbruksoppgavene 6 450 000 kilo, mens handelsoppgavene viste 7 000 000 kilo. Differansen ble ansett for liten og forklart gjennom forbruket til personer "uden egen Hustaind". For sukker var forskjellen stor, 8 150 000 kilo i forbruksundersøkelsen mot 11 000 000 kilo i handelsstatistikken. Det ble uten videre antatt at husholdningene hadde oppgitt for lavt forbruk av sukker og for høyt forbruk av petroleum (15 000 000 liter i forbruksundersøkelsen mot 14 000 000 liter etter handelsstatistikken). Begge deler ble forklart ved at oppgavene ble innhentet i november/desember,

da forbruket av sukker var lavere, og forbruket av petroleum høyere enn normalt. Det ble også antatt at håndverkere med verksted hjemme hadde tatt med petroleum som både de selv og svennene brukte i arbeidet.

"Efter Anmodning af Finantsdepartementets Chef har man i Bureauet i den sidste Tid indhentet en Række Opgaver over Forbruget af Kaffe, Sukker og Petroleum i de forskjellige Landsdele og inden de forskjellige Samfundsklasser", begynte redegjørelsen for undersøkelsen i *Meddelelser fra Det statistiske Centralbureau*, No. 4, 1889. Tallene ble imidlertid ikke beskrevet, kommentert eller forklart utover redegjørelsen for innsamlingen, før det ble slått fast at det ikke var noen grunn til "at betvivle, at Resultaterne i det Store og Hele giver et korrekt Billede af de virkelige Forholde, og spesielt antages de at være fuldt brugbare til at vise Forbrugets Fordeling paa de forskjellige Landsdele og inden de forskjellige Klasser af Samfundet."

Ikke Kaffe og Sukker, men Vin og Silke

Undersøkelsen ble imidlertid tolket av Finants- og Told-Departementet hvor Høires Evald Rygh hadde tatt over for Baard Haugland.³⁶ I proposisjonen ble også hele redegjørelsen fra *Meddelelser* No. 4, 1889, trykket.

Departementet slo fast at på landet var det "et større Forbrug pr. Individ inden Gaardbrugerklassen end inden Husmandsklassen. Forsaavidt angaar Kaffe, er Forskjellen dog overalt kun ganske ubetydelig, og det samme gjælder om Forbruget af Petroleum i det Vestenfjeldske. Forøvrigt er Forskjellen i Sukker- og Petroleumsforbruget inden de to Samfundsklasser temmelig stor. Ogsaa mellem de forskjellige Landsdele er der en betydelig Forskjel, idet Forbruget af alle Artikler i det Nordenfjeldske og navnlig

i det Vestenfjeldske gjennomgaaende er meget lavere end Sønden- og Østenfjelds. En Undtagelse gjør kun Petroleumsforbruget inden Husstandene, idet dette i det Søndenfjeldske er lidt mindre end i de andre Landsdele."

Departementet la merke til at forbruket av kaffe i byene var "temmelig jevnhøit inden de forskjellige Stænder; størst synes Forbruget i det hele at være inden Arbeiderstanden". Forbruket av sukker og petroleum var derimot klart størst "inden de private Næringsdrivendes Klasse, dernæst kommer Embeds- og Bestillingsmænd, saa private Betjente, Haandværksmestere og endelig Arbeidere. Af de forskjellige Landsdele staar det Nordenfjeldske gjennomgaaende med et lavere, tildels adskilligt lavere Forbrug af alle tre Artikler end de øvrige Landsdele; mellem disse indbyrdes er Forskjellen ikke stor, idet dog det Sønden- og Østenfjeldske viser et noget større Kaffe-, det Vestenfjeldske et noget større Sukkerforbrug."

Som en generell innledning til de skattemessige konsekvensene av undersøkelsen, hevdet departementet: "Naar man paa Grundlag af de saaledes foreliggende Forbrugsopgaver vil danne sig en Mening om den dertil svarende Skattebyrde, maa man først have for Øie, at det, (...), ingenlunde kan ansees paa det rene, at Skattestrykket endelig vil paahvile Forbrugeren. Og navnlig maa Departementet, (...), anse det overveiende sandsynligt, at den hos os bestaaende Forbrugsbeskatning, ialfald for en væsentlig Del maa antages at være opveiet for Arbeiderklassen ved tilsvarende høiere reelle Arbeidslønninnger".³⁷

Departementet gjorde ikke rede for om det brukte samme pris på kaffe, sukker og petroleum for hele landet, før det regnet ut hva en husstand på

fem voksne personer for hver samfunnsklasse betalte i toll. Så ble tollavgiften relatert til inntekten, det vil si gjennomsnittsinntekt for hver klasse hentet fra kommunelikningen. Husholdningens inntekt ble altså satt lik gjennomsnittsinntekten til det yrke forsørgeren hadde oppgitt. Beregningen viste for landet "gjennemgaaende meget høiere Procentsatser for Husmands- end for Gaardbrugerklassen, for alle Artikler underét endog en mere end dobbelt saa høi Procentsats, og det i alle Landsdele." For byene var resultatet det samme; "for alle Artikler og i alle Landsdele" var det "en ganske betydelig omvendt Progression i Procentsatserne. Stærkest er den ogsaa her overalt for Kaffens vedkommende", men også for sukker og petroleum var den omvendte progresjon "betydelig, men dog meget svakere", enn for kaffen.

Disse utregningene var baserte på at husstandene i alle samfunnsklasser bestod av fem voksne personer. Departementet viste imidlertid til at "Husstandens Gjennomsnittsstørrelse (...) ingenlunde" var "den samme i alle Klasser." For å vise "Toldbeskatningens virkelige fordeling paa de forskjellige Klasser" måtte det tas hensyn til "dette Moment".

Departementet sammenliknet derfor befolkningsstatistikken³⁸ med oppgavene fra forbruksundersøkelsen og fant at tallene for den gjennomsnittlige størrelsen på husholdningene for hver samfunnsklasse stemte "i det hele særdeles vel" med hverandre. Antall barn var det samme for "hver Husstand (...)" i alle Samfundsklasser. "Den meget store Forskjel, som der derimod er paa de Voxnes Antal, hidrører aabenbart for den væsentligste Del fra Tjenerholdets forskjellige Størrelse." Så ble skattebyrden beregnet for hver samfunnsklasse ut fra husholdningenes gjennomsnittsstørrelse for hver klasse. Også denne be-

Tabell 3: Toll på kaffe, sukker og petroleum i prosent av inntekten, etter klasse for en husstand av gjennomsnittlig størrelse. 1888

	I alt Prosent	Kaffe Prosent	Sukker Prosent	Petroleum Prosent	Inntekt ¹ Kroner	Personer pr. husholdning
Gårdbrukere	3,90	1,44	1,73	0,73	710	7,20
Husmenn	5,07	2,43	1,71	0,93	250	4,30
Embetsmenn	2,47	0,48	1,36	0,63	2070	5,30
Næringsdrivende	2,40	0,47	1,29	0,64	2970	6,50
Håndverkere	3,90	1,05	1,80	1,05	1140	6,10
Private betjente	3,63	0,79	2,01	0,83	1210	5,00
Arbeidere	3,95	1,50	1,69	0,76	610	4,00

¹ I Sth. Prp. Nr. 48 (1890) s. 42 heter det: "Nogen Fordeling paa Indtægtsklasser er derimod (...) ikke foretaget i disse Opgaver. Ogsaa forsaavidt vil dog for de lavere og midlere Indtægters Vedkommende nogen Veiledning kunne hentes fra Opgaverne, naar disse (...) sammenholdes med de ovenfor fremkomne Gjennemschnittsindtægter for vedkommende Samfundsklasser." Inntekten her er altså gjennomschnittsinntekt for de respektive samfunnsklasser fra kommunelikningen.

Kilde: Meddelelser, No.4, 1889, Indst. S.XXI. (1890), Sth. Prp. Nr. 48. (1890)

regningen baserte seg på gjennomsnittsinntektene "for de forskjellige Samfundsklasser og Landsdele (...) efter Skatteligningen for de kommunale Skatter." De nye tallene viste, både for land og by, en omvendt progresjon, men den "har dog her i det hele ikke nogen særdeles Styrke", selv om det ble innrømmet at kaffen både på landet og i byene i alle landsdeler hadde en "meget stærk omvendt Progression".³⁹ På bakgrunn av undersøkelsen foreslo derfor Departementet at kaffetollen ble satt ned med ti øre pr. kilo og beregnet at det ville gi et inntektstap for staten på 710 000 kroner for finansåret 1890-91.

Proposisjonen gikk fra Departementet til Stortinget hvor den skulle behandles i Toldkomiteen. Den mottok også "private Forslag og Andragender".⁴⁰ Drammen Arbeiderforening mente at "Tolden paa de saakaldte Kasseartikler" var en "Fattigmandsskat" og forlangte den opphevet. I stedet burde det innføres "høi Skat paa Luxusvarer, særlig Vin og Silke".⁴¹ Komiteen refererte også til forbruksundersøkelsen og samtlige medlemmer mente "at det er en Nødvendighet og en Pligt for Statsmyndighederne nu, da de statsfinansielle Forhold tilsteder

det, at begynde paa en Nedsættelse af disse altfor høit opdrevne Toldsatser."⁴² Men komiteen var uenig i hvilken av kassevarene man skulle begynne med og hvor mye tollen burde nedsettes. Flertallet i komiteen med Sophus Arctander i spissen, mente at på bakgrunn av de gode tider kunne tollinntektene reduseres med inntil 2 millioner kroner. Men dette flertallet var uenig i om det var kaffe- eller sukkertollen som skulle settes ned.

Fastsettelse av tolltariffene for 1890-91 ble behandlet i Stortinget i juni 1890. Komiteformann Sophus Arctander mente at om tallene ikke var "absolut sikre og riktige allesammen", gav de "uomstødeligt Bevis" for at "Kaffetolden er den, der forfølger Fattigmand mest".⁴³

Det var imidlertid ikke alle som var like overbeviste av statistikken. Peder Eilertsen Rinde hevdet: "Jeg vil ikke i Almindelighet føre Klage over denne Statistik, som man jo nok kan vite ikke kan blive paalidelig. Det er kun et Slumpetræf, hvem der kommer til at besvare og udfylde disse Schemaer rundt omkring i Bygderne, og naar man saa skal trække ud Resultaterne af dette for det hele Land, bliver det en fuldstændig Skjønsmessig Sag,

som ogsaa indrømmet iforveien."⁴⁴ Rinde argumenterte for at kaffe var et skadelig produkt, derfor burde ikke tollen på den varen settes ned. Han støttet seg blant annet til Fridtjof Nansen som under ekspedisjonen over Grønland i 1888, hadde kastet kaffen han hadde hatt med seg, fordi den gjorde deltakerne syke. Rinde mente at sukkertollen burde settes ned med 20 øre, og han argumenterte for at en prisnedgang på sukker ville føre til at sukkerforbruket gikk opp slik at statens ikke ville tape penger på tollnedsettelsen. Som støtte for argumentet viste han til at sukkerforbruket i Norge var mye lavere enn i Danmark og Sverige. En tilsvarende effekt av å sette ned kaffetollen avviste Rinde ved å vise til at kaffeforbruket allerede var like stort i Norge som i Danmark og Sverige. Sophus Arctander imøtegikk Rindes argumenter. Den kaffen Nansen hadde hatt med seg til Grønland var et slags ekstrakt, mange ganger sterkere enn vanlig kaffe, det var derfor ikke det spor rart at ekspedisjonens medlemmer hadde blitt søvnløse. For sukkerforbruket hevdet Sophus Arctander at sammenlikningen med Sverige og Danmark var irrelevant, begge landene produserte sukker selv. Men sukkerforbruket måtte også ses i sammenheng med sirupsforbruket. I Norge mente Sophus Arctander at det var mange som faktisk foretrakk sirup framfor sukker, derfor var også forbruket av sirup mye høyere enn i Danmark og Sverige.

Finansminister Rygh forsvarte nedsettelsen av kaffetollen med 10 øre, men mente at det var uforsvarlig å gå til ytterligere nedsettelser, selv om "Regjeringens Budgetforslag" var "gjort med et Overskud af Kr. 650 000,00".⁴⁵ Finansministeren viste til at tollinntektene hadde vært 2 millioner kroner større enn vanlig i 1889, og fortsatte: "Jeg tror ikke, man skal gjøre Regning paa, at denne

Stigning vil holde sig. Den skyldes visse for en væsentlig Del en ganske usædvanlig Opgang i Konjunkturerne i 1889, som ikke lettelig kommer igjen; den er allerede langt paa Retur, Skipsfarten er gaaet ned, Trælasken er rent elendig, og Handelsomsætningen i det hele taget er for Tiden saaledes, efter hvad man hører af Folk, som staar Tingene nær, at det ikke paa flere Aar har været saa daarligt.⁴⁶ Representanten Michelet likte heller ikke situasjonen, og minnet om: "I 1888 var Statskassen tom, og man spekulerede paa, hvor man

skulde skaffe Penge fra; nu er Statskassen saa fuld, at man spekulerer paa, hvorledes man skal blive af med Pengene."⁴⁷ Forhandlingene i juni 1890 endte med at regjeringens forslag til nedsettelse av kaffetollen med ti øre pr. kilo ble vedtatt.

Oth. Prp. Nr. 14. (1892)

6. mars 1891 ble Emil Stangs ministerium erstattet av Johannes Steens ministerium,⁴⁸ og i 1892 la det fram forslag om innføring av inntektsskatt til staten.⁴⁹ Proposisjonen begrunnet innføringen av inntektsskatt til staten

på to måter. Det var både "(k)ravet om en retfærdigere Fordeling af Skattebyrden end den nu stedfindene" og "Nødvendigheden af en mere betryggende Ordning af vor Statshusholdning." Siden forbruksundersøkelsen i november-desember 1888 var tollsatse på kaffe, sukker og petroleum satt ned. Departementet regnet med at nedsettelsen hadde ført til en økning av forbruket "(m)en da man savner Materialer til at oplyse, hvorledes Stigningen fordeler sig paa Samfundsklasser og Landsdele, er man desuagtet henvist til forsaavidt at hol-

de sig til de foreliggende Opgaver." Og de foreliggende oppgaver var altså mengdetallene fra undersøkelsen i 1888. På nytt ble det regnet ut hvordan tollene på kasseartiklene virket og tallene viste også med de nedsatte tollsatser omvendt progresjon. Innføring av direkte skatt til staten var ifølge departementet det eneste som ville kunne føre til "en sterkere Belastning af de velstillede til Fordel for de mindre velstillede Klasser". Omleggingen ble ansett nødvendig hvis ikke "de mindre velstillede Klasser" skulle "Overbebyrdes".⁵⁰ Proposisjonen ble behandlet av "den kombinerende Budget- og Toldkomite ang. Indkomstskat til Staten".⁵¹ Flertallet i komiteen⁵² gikk inn for innføring av statsskatt, slik det var foreslått av departementet, det ble også vedtatt i Stortinget, og for finansåret 1892-93 ble det innbetalt nær 3 millioner kroner i direkte skatt til staten.

Fra finansåret 1890-91 og fram til 1893-94 var statens utgifter igjen større enn inntektene. Da disse underskuddene skulle forklares av Finants- og Told-Departementet i *Statistik over Den norske Statskasses finantser i 1896*, het det: "For Toldintradernes Vedkommende bemærkes, at Grunden til disses nedgang i Finantsperioden [1890-95] sammenhold med det sidste Aar i forrige Periode [1889-90], da de utgjorde Kr. 23 353 538, væsentlig maa søges i den i Aarene 1890-1893 stedfundne Nædsættelse af Indførselstolden paa Sukker og Kaffe samt den fuldstændige Ophævelse af Indførselstold paa Lysolier, Salt og Sirup og af Udførselstold paa Trælast."⁵³

1. NOS XII 163, *Nasjonalregnskap*, 1865-1960, Oslo 1965. Tabell 49, s. 340f. Tallene er gitt i løpende kroner.

2. Utvandringstall alene er imidlertid ubrukelige som konjunkturindikator, allerede Einar Einarsen pekte i *Gode og dårlige Tider, En Undersøgelse Med Særligt Hensyn til den*

økonomiske Udvikling i Norge og Danmark i den sidste Menneskealder, København/Kristiania 1904, på at den lave utvandringen (f.eks. fra Norge i begynnelsen av 1890-åra) ikke skyldes høykonjunktur i Norge, men lavkonjunktur og stor arbeidsledighet i USA. Einarsen karakteriserte den økonomiske situasjonen først på 1880-tallet: "Fra minimumsaaret 1879 begynder der igjen en - riktignok svagere og mere afdæmpet - oppgangsperiode; men allerede i 1882 indtræder omslaget, og maksimumskrisen indtræder for efter et "ryk" i 1884 at gaa over i minimumskrise. Det kritiske minimumspunkt naaes først i 1887, da en ny oppgangsperiode begynder" s. 116. Høykonjunkturen sist i 1880-åra beskrev han slik: "I den sidste halvdel af 1887 indtræder en ny opadgaende bevægelse, der fortsættes til 1890, da maximum naaes; den endelige nedgang kan dog først siges at begynde i 1891". s. 167. Noen endelig teori om vekslingen mellom gode og dårlige tider kom ikke Einarsen fram til, men han skilte ikke, slik det seinere er blitt vanlig, mellom en konjunkturteori og en kriseteori. Forklaringen av den økonomiske krise mente han var å finne i "verdifænomenet" og hevdet at "særlig langt paa vei til den rette løsning af kriseproblemet" hadde Karl Marx kommet. "Men istedetfor nærmere at analysere sin bekjendte trylleformel: W - G - W., hvorved en virkelig løsning af problemet vilde kunne opnaaes, fortaber han sig i hegeliansk filosofering over den ugudlige formuesfordeling og den anarkistiske produksjonsordning." s. 263.

3. NOS VII 25, *Utvandringsstatistikk*, Kristiania 1921, Tabell I, s. 100ff.

4. Se f.eks. Gunnar Ousland, *Fagorganisasjonen i Norge 1, Fra avmakt til stormakt 1870-1920*, Oslo 1947, s. 157-189.

5. Edvard Bull, *Arbeiderklassen blir til, 1850-1900, Arbeiderbevegelsens historie i Norge 1*, Oslo 1985 s. 438.

6. Sitert etter Edvard Bull, *ibid.*, s. 438. Bjørnson fortsatte: "De er istedet for det som er haardt, istedetfor Revolution - de er en ren Velsignelse, tror jeg ... Nu banker det ganske forsigtig - med en Fyrstikipigefinger; men næste gang blir det med en Mands Knytnæve, og næste Gang igjen med en Slægge. Vi blir ikke kvit dette." Fyrstikkarbeidernes streik gjorde et sterkt inntrykk da det ble kjent at mange av pakkerskene led av fosfornekrose fordi fabrikkene produserte fosforstikker selv om sikkerhetsstikken uten fosfor var oppfunnet og ble laget ved andre fabrikker i Norge.

7. De første forarbeidene til revisjon av skatteloven ble gjort i 1869, loven om kommunal indirekte skatt på inntekt ble fremmet i 1879, men ble først vedtatt i 1882. Ifølge Jens Arup Seip, *Utsikt over Norges historie, Annen del*, Oslo 1981, s. 180 ble loven "gjennomført etter underhåndshandlinger mellom regjeringen og Johan Sverdrup". Loven om direkte skatt på inntekt til kommunene, utvidet det lokale selvstyre, men "berørte nerven i bødenes politikk, det økonomiske" ved at "(s)kattereformen ga frihet til å skifte skattebyrden fra jord og over på formue og inntekt; samtidig trakk den noe av skatteunderlaget ut av bygdene og over til byene".

8. NOS, Tredie Række No. 134. *Statistik over Den norske Statskasses Finantser*, Kristiania 1891, s.III., overskuddet skyldes ikke minst at tollinntekten ("Toldintrader") økte fra vel 19 millioner i 1886-87 til 20,5 millioner i 1887-88 og 23,4 millioner i 1889-90. I 1887 ble det på nytt foreslått innført direkte skatt på inntekt og formue til staten. Forslaget ble nedstemt og i stedet ble tollene på en del kassevarer satt opp for å dekke underskuddet i budsjettet.

9. *Ibid.*, s. III.

10. Indst. S. XXI. (1890) s. 24.

11. Sitert etter Aksel Zachariassen, *Fra Marcus Thrane til Martin Tranmæl*, Arbeidernes opplysningsforbund 1962, s. 85. Overgang fra indirekte til direkte skatter ble alt i *Det kommunistiske Manifest*, offentliggjort i februar 1848, gjort til et sentralt krav. Men også i den økonomiske vitenskap som vokste fram fra 1776 (Adam Smith publiserte *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*) til 1821 (David Ricardo publiserte tredje utgaven av *On the Principles of Political Economy and Taxation*), ble skattespørsmålet drøftet inngående.

12. Selv om kravet om innføring av inntektsskatt mot slutten av det forrige århundre ble møtt med "hårdnakket motstand fra de besiddende klasser" ifølge *Arbeidernes leksikon*, 6. Bind, Oslo 1936, s. 302, gjorde utvidelsen av kommunenes og statens oppgaver det umulig "å dekke samtlige offentlige utgifter ved toll og forbruksbeskattning." Progressiv inntektsskatt til staten ble innført i Preussen i 1891, i Frankrike først i 1914. I England ble det innført inntektsskatt til staten på 10 prosent i 1799, men etter at Napoleon var slått i 1814 ble den avskaffet. I Norge ble det altså innført inntektsskatt til kommunene i 1882. Hovedprinsippet var at

all inntekt over en viss størrelse skulle beskattes, hovedskatten i landdistriktene tidligere var matrikkelskatten, det vil si skatt på grunneiendom.

13. Artiklene ble seinere samlet og utgitt som pamflett med tittel *Direkte Skat til Statskassen*, Kristiania 1878. De følgende sitatene fra pamfletten er fra side 7-11.

14. Disse forbeholdene var at det kunne tas hensyn til "den større eller mindre Fordel, som ved Statens Virksomhed tilflyder de enkelte Klasser af Skatteydere" og "Ønskeligheden af at hemme Brugen af spirituose Drikke".

15. Sikter antakelig til David Ricardo, se note 37.

16. A.N. Kiær forklarte imidlertid ikke økonomisk ulikhet som et utelukkende samfunnsmessig fenomen: "Seet i kristendommens lys finder disse uligheder og modsætninger sin forsonende forklaring: Alle har syndet; ingen har noget at forde; men Gud lader sin sol opgaa over onde og gode og lader det regne over retfærdige og uretfærdige, alt eftersom han, med menneskets evige bestemmelse for øie, finder det tjenligt for enhver." A. N. Kiær, *Indtægts og formuesforhold i Norge*, Tillæg til "Statsøkonomisk tidsskrift" 1892 og 1893, s. 143.

17. Indst. S. No.77 (1869).

18. Sitert etter Samfunnsøkonomiske Studier Nr. 1, *Det norske skattesystems virkninger på den personlige inntektsfordelingen*, Oslo 1954, s. 14.

19. L. J. Vogt, *Den Norske Arbeiders Beskættning og Forbrug*, Christiania 1877, s. 13.

20. *Ibid.*, s. 15-21.

21. Forbruket i arbeiderklassen av kaffe var 3,80 kilo, sukker 3,50 kilo, sirup 5 kilo og lysolje 3,50 kilo. Se Samfunnsøkonomiske Studier Nr. 1, *Det norske skattesystems virkninger på den personlige inntektsfordelingen*, s. 17.

22. Indst. S. XVI, (1889), *Ang. Toldafgifter fra 1ste Julie 1889*.

23. Se også Indst S. XXIII. (1892) *Indstilling fra den kombinerede Budget- og Toldkomite ang. Indkomstskat til Staten*. "Lov av 19de Juni 1880 om Udskrivning af Statsskat paa Formue og Indtægt" gav rom for inndrivelse av vel 2 millioner kroner, men i stedet for å

benytte seg av dette ble (s. 2) "Budgettet (...) balanceret ved de samme Midler som tidligere."

24. Indst. S. XVI, (1889), *Ang. Toldafgifter fra 1ste Julie 1889*, s. 22.

25. Sophus Arctander (1845-1924) utdannet jurist, valgt til Stortinget første gang i 1879. Han hadde sittet i Johan Sverdrups ministerium fra 1884 som sjef for Indredepartementet, men gikk ut av regjeringen i februar 1888 sammen med Birger Kildal og H. R. Astrup. Sophus Arctander gikk tilbake til Stortinget og ble formann i Toldkomiteen og en toneangivende representant for rene Venstre.

26. *Forhandlinger S.* (1889) Dette og følgende sitater s. 1277-1283. Schweigaard sa: "Det ble sagt i den Erklæring fra Det statistiske Centralbureau, som findes i Propositionen for 1883, at dette er en meget vanskelig undersøkelse". Schweigaard henviser sannsynligvis til Toldtariffpropositionen fra 1883, men der fins det ingen erklæring fra Byrådet. Det er imidlertid helt klart at det var en forbruksundersøkelse Byrådet hadde vurdert muligheten av. Schweigaard refererte videre: "Folk maatte læres op til selv at beregne sit Budget, og saa maatte man sammenligne det ene Aar med det andet."

27. Et overfladisk søk i Statistisk sentralbyrås arkiv deponert i Riksarkivet: Kopibok, Kopibokregister, Journalregister og Journalsaker for 1888 og 1889 førte ikke til funn av noen henvendelse fra Finants- og Told-Departementet til Det statistiske Centralbureau om iverksettelse av undersøkelsen. Grundigere arkivstudier i andre deler av Byråets arkiv og eventuelt i arkivet til Finansdepartementet har det ikke vært mulig å foreta med den tidsfrist redaksjonen har gitt undertegnede. Den videre framstillingen bygger derfor på det som ble publisert fra undersøkelsen i *Meddelelser fra Det statistiske Centralbureau*, No. 4. 1889, Sth. Prp. No. 5. (1890). *Ang. Toldafgifter fra 1ste Julie* (1890), Sth. Prp. Nr. 48. (1890). *Ang. Indførelse af Skat til Staten paa Indtægt og Formue m.v.*, Oth. Prp. Nr. 14. (1892). *Ang. Indkomstskat til Staten m.v.* Det har heller ikke vært mulig å finne forarbeidene til og selve undersøkelsen i Statistisk sentralbyrås arkiv. Sannsynligheten for at det er gått tapt er stor, da den verken fins blant journalsakene eller i stikkordregisteret til Diverseserien (RA j.nr. 1702-1961. Katalog 1253.2/11).

28. Arbeiderkommissionen av 1885 må ikke forveksles med Den 1ste parlamentariske

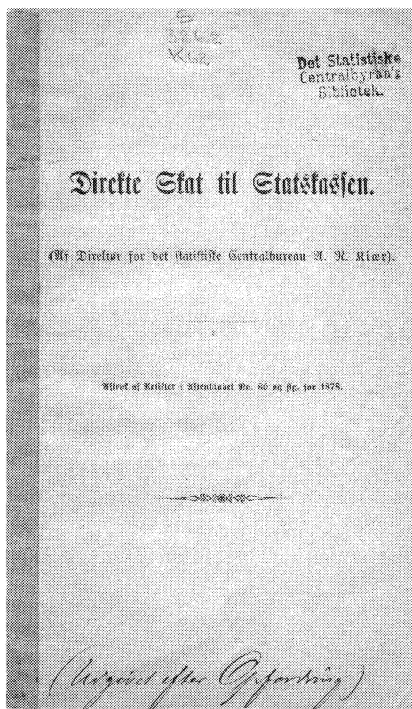
Arbeiderkommission nedsatt 13. juli 1893 (se også note 33). Av Boye Strøms viktigste arbeider kan nevnes: Den oversøiske Udvandring, *Meddelelser fra Det statistiske Centralbureau*, No. 6. 1882, s. 89-98. I samme nummer av *Meddelelser* hadde Strøm en oversikt kalt "De store Skreifiskerier i 1882". Dette var første årgang av *Meddelelser fra Det statistiske Centralbureau*. I *Meddelelser* No. 9. 1883 skrev Boye Strøm om "Valgmandsvalg i Kristiania 1829-1882" og i *Meddelelser* No. 10. (s. 153-165) og 11. (s. 169-182) 1883 "Statistiske Oplysninger om Selvmord i Norge fra 1826-1880". De to artiklene om selvmord ble også utgitt som brosjyre. Det største enkeltarbeidet til Boye Strøm var *Topografisk-statistisk Beskrivelse over Stavanger Amt, Norges Land og Folk, topografisk-statistiske beskrevet*, XI, Kristiania 1888.

29. Flere passuser i Sth. Prp. Nr. 48 (1890) *Ang. Indførsel af Skat til Staten paa Indtægt og Formue m.v.* kan imidlertid tyde på at også enpersonhusholdninger ble holdt utenfor, f.eks.: "Det bemærkes forøvrigt, at Forbrugsopgaverne i det hele kun omfatter Familiehusholdninger, ikke enslige Personer."

30. Både NOS XI.23. *Husholdningregnskaper mai 1947-april 1948*, Oslo 1950 s. 13 og NOS A7, *Forbrukerundersøkelsen 1958*, Første Hefte, Oslo 1960, s. 10 regner NOS V.104. *Socialstatistik VIII, Skattenes fordeling efter indtægt og forsørgelsesbyrde*, Kristiania 1909, Bilag 1, Tolv arbeiderbudgetter, som den første forbruksundersøkelsen. I NOS A7, *Forbrukerundersøkelsen 1958*, Første Hefte, s. 9 blir det hevdet at hensikten med de første forbruksundersøkelsene var å "kaste lys over levestandarden til de fattige i samfunnet" for å "gi holdepunkter for utformingen av den tids sosialpolitikk og spesielt fattigforsorg." Men regnes undersøkelsen fra 1888 som den første forbruksundersøkelsen, er dette ikke riktig. Ordene forbruksundersøkelse, husholdningsundersøkelse, evt. husholdningsregnskaper, undersøkelser over befolkningens levestandard evt. levevilkårene ble i alle fall inntil 1947 anvendt om hverandre, fra 1958 har forbruksundersøkelse vært brukt.

31. Arbeidernes faglige Landsorganisasjon henvendte seg til Stortinget i 1910 (Dokument nr. 19 (1910)). Fra sosialkomiteen *Forestilling fra arbeidernes faglige landsorganisasjon angaaende en mere omfattende socialstatistik m.m.* da den av St. prp. nr. 1 (1910) så at "der heller ikke for iaar foreslaes noget beløp til undersøkelse av, hvad det koster at leve". Marius Ormestad skrev henvendelsen. Det var M. Ormestad som i

1907 etter 22 forhandlingsmøter fikk etablert den første landsoverenskomsten i Norge som fastsatte at arbeidernes valgte representanter kunne opptre på deres vegne. I henvendelsen til Stortinget pekte M. Ormestad på at lønns- og arbeidsforholdene i håndverk og industri så å si overallt var ordnet ved "kollektiv-overenskomster" og at mellom 40 000 og 50 000 organiserte arbeidere var omfattet av slike. Dette "tariffællesskap" medførte forhandlinger mellom representanter for partene hver eneste måned fordi det alltid var en eller annen avtale som skulle fornyes. Ved forhandlingene var det mange ting som spilte inn, men det viktigste spørsmålet var alltid "hvad det koster at leve paa vedkommende sted, baade absolut set og i forhold til andre steder i landet". For å avgjøre dette ble det etterlyst en "tilstrækkelig omfattende socialstatistik ført frem til dato". Vanskeligheten ved forhandlingene var at ingen av "partene i arbeidsforholdet ved tal" kunne "konstatere pengeverdiens stigen eller synken. Man kan derfor vanskelig paavise, hvorvitt en lønsforhøielse eller lønsnedsættelse eller en ændring i todsatser i virkeligheten betyr en tilsvarende forandring i arbeidernes Standard of life eller ikke." Landsorganisasjonen viste også til at de "økonomiske interessekampe" grep inn og påvirket hele samfunnslivet slik at "samfundet selv maa ha den aller største interesse av at irettelægge det materiale, hvorpaa en retfærdig bedømmelse av arbeidsforholdene maa bygges." Axel Amundsen i Norsk Arbeidsgiverforenings Centralstyre støttet Landsorganisasjonens ønske om en ekstrabevilgning til sosialstatistikken. Arbeidsgiverforeningen stilte imidlertid strenge krav til utarbeidelsen av en slik statistikk. Tallene måtte "fremskaffes og utarbeides av mænd, der staaar ganske utenfor arbeidernes og arbeidsgivernes organisationer, og bygger paa et saadant grundlag, at den kommer til at gi et helt igjennem objektivt billede av de faktiske forhold". Henvendelsen førte til at da Sosialkomiteen (se Indst. S. nr. 180 - 1910 s. 288ff) behandlet Det statistiske Centralbyrås budsjett for 1911 foreslo den en ekstrabevilgning på 1 000 kroner til "belysning av arbeidernes livskaar, hvad deres levemaate koster og hvordan dette stiller sig i de forskjellige dele av landet". I framlegget til vedtak i Stortinget ble de 1 000 kronene ført opp under "Til byraaets raadighet for igangsættelse af statistiske undersøkelser angaaende arbeidernes livsvilkaar, deres opholdsmidlers kostende m.v." Posten ble enstemmig vedtatt i ettermiddagsmøte i Stortinget den 15. juli 1910. Dette førte til at det i de følgende år ble utarbeidet og publisert en rekke hushold-

ningsundersøkelser. *Husholdningsregnskaper for handelsfunksjonærer m.v.*, NOS VI 44, Kristiania 1914. 18 husholdninger førte regnskap i ett år. Publikasjonen inneholder også "Regnskap ført for en aarrække av en offentlig funktionær" (Det dreier seg om åra 1898-1914). "Husholdningsregnskap for gaardbrugere" (16 stykker) er trykt som "Anhang 2" i *Jordbruk og Fædrift*, 1911-1915, NOS VI.104. Kristiania 1917. Den første store undersøkelsen som omfattet om lag 175 husholdninger, ble imidlertid gjennomført av Kristiania kommunale statistiske kontor, *Husholdningsregnskaper ført av endel mindre bemidlede familier i Kristiania, Bergen, Trondhjem, Drammen, Kristiansand og Hamar i aaret 1912/13*, Kristiania 1915. I NOS VI. No. 105 og 124, *Dyrtidens virkning paa levevilkaarene, I, II*, Kristiania 1917, ble det gitt regnskaper ført av 651 arbeiderhusholdninger. Og endelig ble det i 1918-1919 innhentet regnskaper fra 48 arbeiderhusholdninger og 34 funksjonærhusholdninger i Oslo og Bergen. På bakgrunn av disse siste undersøkelsene ble det utarbeidet en indeks for leveomkostninger med basis i en arbeiderfamilie med årlig utgift på 1 528 kroner, se *Meddelelser* Nr. 2, 3 og 4, 1920. En levekostnads- eller prisindeks for regioner, som det ble bevilget penger til i 1910, er aldri blitt publisert.

32. NOS X. 178. *Statistiske Oversikter* 1948, s. 31, tabell 7.

33. Anders Nicolai Kiær, *Den repræsentative Undersøgelsesmethode*, Videnskabselskabets Skrifter. II. Historisk-filosofisk Klasse. 1897. No. 4. Også trykt som Samfunnsøkonomiske studier, Nr. 27, Oslo 1976. Kiær viser til Sth. Prp. No. 48, (1890) i sin metodelære og kan ha siktet til forbruksundersøkelsen fra 1888 i det følgende (s. 5): "Da disse Herreder og Byer findes spredt over det hele land (...) skulde de antages at udgjøre en ialfald tilnærmelsesvis korrekt Repræsentation af det hele Riget. Imidlertid maa bemerkes, at Udvalget, (...) kunde have været bedre i repræsentativ Henseende..". Henvisningen kan tyde på at forbruksundersøkelsen har virket som en spore for utarbeidelse av den representative metoden. Metoden bestod i at det var plukket ut byer og herreder på forskjellige steder i landet. I noen skulle inntil halvparten av befolkningen gi oppgaver, i andre inntil en fjerdedel osv. Se "Oversigtskart udvisende de repræsentative Herreders og Byers Fordeling inden Riget, Udarbejdet ved den parlamentariske Arbejderkommissions Sekretariat" (Vedlagt i Samfunnsøkonomiske studier, Nr. 27).

34. Undersøkelsen fra 1906/07 ble også gjennomført etter forespørsel fra Finansdepartementet. Departementet ønsket undersøkt "toldbeskatningen" (se Bilag 22, 23, 24, 25 og 26 i *Socialstatistik VIII*, NOS V. No. 104.) (s. 39-49) for "kjøt, urøkt, ellers, flesk, do. do., smør, smult og ister, byggryn, havregryn, rugmel, kaffe, sukker, andre uldvarer ellers, andre bomuldsvarer, trykket, flerfarvet, ensfarvet eller bleket ellers og ubleket ellers, skind, barket, samt poteter" (s. 39). Bureauet anmodet Departementet om å "begrænse spørgeskemaet noget" (s. 39). Et så omfattende skjema ville avholde mange fra å gi oppgaver, omfanget ville også svekke påliteligheten til oppgavene som ble gitt. Bureauet reduserte etter "forhandlinger" (s. 39) med Departementet utvalget av varer til kaffe, sukker, kjøtt (alle slag) og flesk (alle slag). Forbruket av disse varene skulle oppgis i antall kilo pr. år. I tillegg skulle det oppgis hvor stor husholdningens årlige utgifter til klær og skotøy var. Som i 1888 baserte ikke undersøkelsen seg på registrering av forbruket gjennom året, men i 1906 skulle husstandenes samlede inntekt også oppgis. Skjemaene ble i 1906 distribuert på samme måte som i 1888 (på landet gjennom lensmennene og i byene gjennom magistraten). 11 645 skjemaer ble distribuert på landet, mens 12 100 ble distribuert i byene, og som i 1888 ble de som distribuerte skjemaene bedt

om å spre dem til "familier inden forskjellige samfundsklasser" (s. 40). Fra landet kom det inn 2 140 skjemaer som omfattet 15 680 personer, fra byene kom det inn skjema fra bare 243 husholdninger som omfattet 1 483 personer selv etter at ekstraskjemaer var sendt ut gjennom "Hjemmenes Vel". Undersøkelsen i 1906 hadde altså en betydelig lavere svarprosent enn undersøkelsen fra 1888, det ble forklart ved at skjemaet i 1906 var mer omfattende enn i 1888, særlig voldt det store vanskeligheter å få innhentet "indtægtsopgaven" (s. 41).

35. For inndelingen i samfunnsskinner var folketellingen fra 1875 standard. "Nordenfjeldske" omfattet amtene fra Romsdal og nordover, "Vestenfjeldske" amtene fra Lister og Mandal" til og med "Nordre Bergenhus", mens "Søndre- og Østfjeldske" omfattet resten av landet. Dette og følgende sitater fra undersøkelsen: *Meddelelser*, No. 4, 1889, s. 73-78.

36. Sth. Prp. Nr. 48. *Ang. Indførelse af Skat til Staten paa Indtægt og Formue m.v.* (1890). De følgende sitater s. 42-54.

37. *Ibid.*, s. 45. Departementet medgav imidlertid at "Forbrugeren ialfald som Regel maa betale den Varen paalagte Told sammen med dennes øvrige Kostende, og at det altid i det enkelte Tilfælde kan stille sig usikkert, om og i hvilket Omfang han kan faa væltet den deri liggende Skattebyrde over paa andre". Om lag 60 år tidligere hevdet David Ricardo i 3. utgaven (1821) av *On the Principles of Political Economy and Taxation*: "(S)kat på fornødenheder vil forøge deres priser, og vil blive fulgt af en lønstigning. Den eneste forskel på en skat på fornødenheder og en skat på lønnen er, at den første nødvendigvis vil være ledsaget af en prisstigning på fornødenheder, det vil den sidste ikke; hverken kapitalisten, jordeieren eller nogen anden klasse, undtagen dem, der beskæftiger arbejde, vil bidrage til en skat på lønnen. En skat på lønnen er fuldt ud en skat på profitten; en skat på fornødenheder er delvis en skat på profitten, og delvis en skat på rige konsumenter." Sitert etter *Prinsipper for den politiske økonomi og beskatningen*, København 1978, s. 179.

38. Sth. Prp. Nr. 48. *Ang. Indførelse af Skat til Staten paa Indtægt og Formue m.v.*, (1890), s. 49 som viser til NOS C. Nr. 1, 1882, *Bidrag til en Norsk befolkningsstatistikk*, s. 100.

39. *Ibid.*, s. 52. Departementet foretok enda en beregning. Det la den kommunale for-

mues- og inntektsskatten sammen med toldskatten på kaffe, sukker og petroleum for å gi et samlet bilde av skattetrykket. Tabellen ble av flere representanter avvist som irrelevant. Kommuneskatten var ikke innført for å oppheve tollskattens omvendte progresjon.

40. *Indst.S. XXI.* (1890), s. 1.

41. *Dokument No. 31* (1890) s. 5.

42. *Indst.S.XXI.* (1890), s. 25.

43. *Forhandlinger S.* (1890) s. 1615.

44. *Ibid.*, s. 1620f. Innrømmelsen Rinde siktet til var nok Byråets betenkning fra 1883. I forbindelse med undersøkelsen fra 1888 var det ingen som mente at den var basert på skjønn. I et seinere innlegg sa Rinde (s. 1640): "min mening er den, at denne Statistik er som enhver anden Statistik at betragte som en Oponionsytring".

45. *Ibid.*, s. 1622. Videre hevdet han blant annet "Det kan synes at være usædvanligt hos os at gjøre op Budgettet med et Overskud af kr. 650 000,000, især naar man har en efter vore Forhold ganske betydelig Beholdning at falde tilbage paa; men der er et Moment, som man nødvendigvis maa tage i Betragtning, nemlig at man ikke gjør op Budgettet alene for det enkelte Aar - man maa tænke paa Fremtiden, naar man gjør op Budgettet."

46. *Ibid.*, s. 1623.

47. *Ibid.*, s. 1645.

48. Johannes Steen (1827-06), ble valgt til Stortinget første gang i 1859, og satt med noen opphold til 1900. Etter splittelsen av Venstre i 1888 var han fører for de radikale. Ved valget i 1891 fikk de rene 65 representanter, de moderate 14 og Høire 35 representanter.

49. Oth. Prp. Nr. 14. *Ang. Indkomstskat til Staten m.v.* (1892), De følgende sitater s. 6-14.

50. *Ibid.*, s. 12. Men et rettferdig eller godt skattesystem mente departementet: "Skatteprocenten stiger for Indtægter op til en midlere Størrelse og derefter holder sig proportional." (s. 14).

51. *Indst. S. XXIII.* (1892).

52. Viggo Ullmann (1848-1910) cand. philol., var komitéformann. Han var en av

Venstres mest framtrepende representanter i 1880- og 1890-åra. Stortingsmann fra 1886 til 1900, stortingspresident fra 1898-1900.

53. NOS, Tredie Række No. 249. *Statistik over den norske Statskasses Finantser i Budgettaarene 1 juli 1890 til 30 juni 1895*, Kristiania 1896.

Espen Sæbye er førstekonsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for leveårsstatistikk.

Veiviser i norsk statistikk

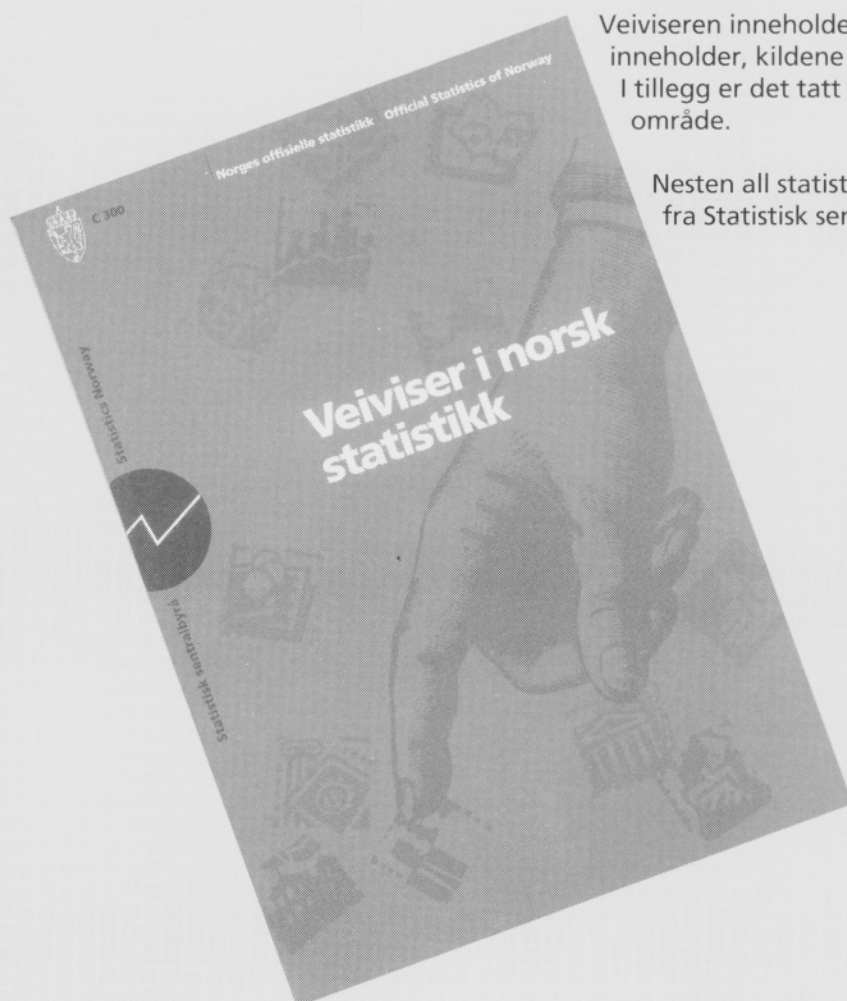
Problemer med å orientere deg i statistikken?

Hvilken statistikk lager Statistisk sentralbyrå og hvordan publiseres den?

Svaret kan du få i publikasjonen *Veiviser i norsk statistikk*, som gir en samlet presentasjon av statistikk og statistikkrelaterte analyser som er utarbeidet av Statistisk sentralbyrå. Oversikten dekker i hovedsak utgivelser i perioden 1990-1995. Veiviseren omfatter også statistikk som er utarbeidet i samarbeid med andre etater eller organisasjoner. Publikasjonen erstatter *Veiviser i norsk statistikk* fra 1990.

Veiviseren inneholder en kort beskrivelse av hva statistikken inneholder, kildene som er brukt og hvor den blir publisert. I tillegg er det tatt med relevante analyser på hvert emneområde.

Nesten all statistikk som er omtalt, er også tilgjengelig fra Statistisk sentralbyrås databaser.

Publikasjonen kan bestilles fra:

Statistisk sentralbyrå
Salg- og abonnementservice
Postboks 8131 Dep., N-0033 Oslo

Telefon: 22 00 44 80
Telefaks: 22 86 49 76

ISBN 82-537-4248-7
ISSN 0801-079X

Statistisk sentralbyrå
Statistics Norway

Returadresse:
Statistisk sentralbyrå
Postboks 8131 Dep.
0033 Oslo

Publikasjonen kan bestilles fra:

Statistisk sentralbyrå
Salg- og abonnementservice
Postboks 8131 Dep.
N-0033 Oslo

Telefon: 22 00 44 80
Telefaks: 22 86 49 73
E-mail: salg-abonnement@ssb.no

eller:
Akademika - avdeling for
offentlige publikasjoner
Møllergt. 17
Postboks 8134 Dep.
N-0033 Oslo

Telefon: 22 11 67 70
Telefaks: 22 42 05 51

ISBN 82-537-4282-7
ISSN 0801-7603

Pris:
Pr. år kr 165,-
Enkeltnummer kr 50,-

Statistisk sentralbyrå
Statistics Norway